

**UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOSOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV ETNOLOGIE**

Jan Pokorný

Ernst Cassirer a etnolingvistika
(diplomová práce)

2007

Vedoucí práce:

Doc. PhDr. František Vrhel, CSc.

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

Sezimovo Ústí, srpen 2007

.....
podpis

PODĚKOVÁNÍ

Děkuji Doc. PhDr. Františku Vrhelovi, CSc., Stanislavu Pěšíčkovi bez nichž bych tuto práci nemohl dokončit.

ABSTRAKT

Tématem této práce je srovnání filosofie Ernsta Cassirera se současnou etnolingvistikou. Věnuji se v ní jeho filosofickým východiskům, evolucionistickému schématu jazykového vývoje a především souvislostem se současnou kognitivní vědou a jejich významu pro moderní směry jazykového relativismu. Srovnávám Cassirerovu analýzu jazykové formy s výsledky současných lingvistických (etnolingvistických a psycholingvistických) výzkumů, jejichž předmětem je vyjadřování prostoru, času, množství, subjektivity, pojmů a syntaktických vztahů v jazycích neevropských kultur.

ABSTRACT

The theme of this work is the comparison of Ernst Cassirer's philosophy with the present ethnolinguistics. I addressed myself in this work to his philosophical basis, evolutionist scheme of the linguistic development and first of all to relations with the present cognitive science and their significance for modern trends of the linguistic relativism. I compare Cassirer's analysis of the linguistic form with the results of present linguistic (ethnolinguistic and psycholinguistic) research whose subject is the voicing of space, time, quantity, subjectivity, terms and syntactic relations in the languages of the non-European civilizations.

OBSAH

Úvod	8
I. ČÁST	9
1. ETNOCENTRISMUS V JAZYKOVĚDĚ	9
2. E. CASSIRER	11
2.1. Filosofický základ	12
2.2. Metafory evolucionismu	14
3. KOGNITIVNÍ VĚDA – EVOLUCE, METAFORY A SYMBOLY V DNEŠNÍCH PA- RADIGMATECH	17
3.1. Role symbolů	19
3.2. Kognitivní lingvistika a teorie metafory	21
4. RELATIVISMUS	23
4.1. Argumenty proti jazykovému relativismu / determinismu	24
4.1.1. Univerzální gramatika	25
4.1.2. Modularita	26
4.1.3. Mentálština	27
4.1.4. Vnější faktory	27
4.1.5. „Neurčitost“ jazyka	28
4.1.6. Přeložitelnost a kulturní relativita	29
4.1.7. Kulturní heterogenita	31
ČÁST II.	32
1. MIMICKÝ, ANALOGICKÝ A SYMBOLICKÝ VÝRAZ	32
2. PROSTOR	34
2.1. Referenční rámce, prostor a metafora	35
2.2. Absolutní referenční rámec	37
2.2.1. Taba	38
2.2.2. Tobelo	40
2.2.3. Tidore	41
2.2.4. Dyrbal	42
2.2.5. Jup'ik	43
2.2.6. Tanacross	44
2.3. Pohyb a pozice	45
2.4. Pády a předložky	50

2.5. Prostorová deixe	51
2.6. Jazyk prostoru a kultura	53
3. ČAS	55
4. POČÍTÁNÍ	59
5. „JÁ“ A SUBJEKTIVITA	63
5.1. Osobní zájmena a přivlastňovací vztah	64
5.2. Gramatické vztahy	65
5.3. Sociální vztahy v jazyce	67
5.4. Personální rozdíly	69
5.5. Slovní druhy	70
6. POJMY	74
6.1. Polysyntetičnost a slovesa	77
6.2. Skryté třídy a alternativní sémantické organizace	79
6.3. Univerzalita a diverzita	81
6.4. Rody a třídy	81
7. SYNTAKTICKÝ VZTAH	83
7.1. Souvětí	83
7.2. Vyjadřování koheze	85
7.3. Anafora	86
7.4. Mezivětné vztahy	86
7.5. Věty vztažné	87
7.6. Přímá řeč jako syntaktický prostředek	88
7.7. Spona	89
8. ZÁVĚR	90
POZNÁMKY	92
LITERATURA	94

ÚVOD

Moderní etnolingvistika je v současné době konfrontována s velice složitými a dynamickými proměnami názorů na podstatu jazyka, kultury a myšlení. Inspiraci může čerpat také z vlastní intelektuálně neobyčejně bohaté historie, plné originálních koncepcí, které z časového odstupu získávají někdy zcela nové významy. Nelze v této souvislosti opominout filosofa Ernsta Cassirera a jeho filosofii symbolických forem.

Ernst Cassirer patří k nejpozoruhodnějším osobnostem stojícím při počátcích rozvoje etnolingvistiky. Třebaže sám výzkum neprováděl, pokusil se systematizovat poznatky jiných badatelů ve své teorii kultury. Předkládaná práce se snaží aktualizovat některá témata, kterými se Cassirer zabýval, a přinést současný pohled na závěry prezentované v prvním díle *Filosofie symbolických forem* z roku 1923, věnovaném jazyku. Práce je rozdělena do dvou částí, z nichž první se soustřeďuje na teoretické aspekty a druhá na vlastní jazykové jevy.

Rámec filosofie symbolických forem je evolucionistický a vede ke značně etnocentrickým zkreslením. První kapitola se proto zabývá historickým vývojem etnocentrického pohledu v jazykovědě a jeho rolí v současné lingvistice. V druhé kapitole popisují samotnou Cassirerovu filosofii, především kvůli jejím implikacím pro studium kultury. Tento popis je třeba vzhledem k jinému intelektuálnímu zázemí chápat spíše jako snahu o určitou reflexi v podmínkách, které jsou zcela jiné, než v jakých Cassirer filosofii symbolických forem původně formuloval. Vedle racionální struktury filosofie symbolických forem se snažím také o interpretaci některých metaforických schémat, které stály v pozadí Cassirerova evolucionistického pohledu.

Ze všech směrů, ve kterých můžeme v současné době vidět paralely se základními představami filosofie symbolických forem, se věnuji pouze tzv. kognitivní vědě. Třetí kapitola je tedy stručnou charakteristikou základních názorových směrů a jejich souvislostí s Cassirerovou pozicí. Tyto souvislosti jsou o to zajímavější, že antinomie kognitivní vědy nebyly dosud uspokojivě vyřešeny. Nestranný výklad kognitivní vědy by nebyl vzhledem k současné situaci ani možný. Nejedná se tedy ani o současnou reflexi Cassirera obecně, ale pouze o pohled z určité názorové pozice. Za nejdůležitější pokládám souvislosti s funkcionalistickou a kognitivní lingvistikou, okrajově také s tzv. konekcionismem a enaktivismem. Protože společné téma kognitivní vědy, etnolingvistiky a E. Cassirera se týká především jazykového relativismu, snažím se formulovat některé otázky a problémy jazykového relativismu v samostatné kapitole.

Druhá část mé práce je věnována konkrétním aplikacím Cassireovy filosofie na jazykové formy. Kopíruje strukturu původní Cassirerovy práce, která rozdělila studium jazyka podle Kantových kategorií na kapitoly věnované formě výrazu a vyjařování prostoru, času, čísla, subjektivity, pojmů a vztahu. Toto rozdělení jsem proto použil pro prezentaci některých zajímavých výzkumů z oblasti etnolingvistiky, v podstatě podobným způsobem, jakým se o to snažil sám Cassirer. Snažím se také o podrobnější výklad interpretací, kterými Cassirer zdůvodňoval nadřazenost evropských jazyků a o zpochybnění některých mýtů, jež zvláště v českém prostředí někdy ovlivňují i současnou lingvistiku.

Z dnešního pohledu je podle mě nejzajímavější stránkou filosofie symbolických forem Cassirerovo vysvětlení kulturní heterogenity a základních tendencí jazykové formy. Cassireovo dílo je rovněž ukázkou impozantní rozmanitosti a tvořivosti jazykové tvorby. Pokusil jsem se tak především složit hold zanikající diverzitě „primitivních“ jazyků.

I. ČÁST

1. ETNOCENTRISMUS V JAZYKOVĚDĚ

Zkoumání vztahu myšlení a rozdílnosti jazyků má dlouhou historii. Když se začínají v 17. st. definitivně prosazovat národní jazyky proti latině, zaujal řadu badatelů protiklad mezi starou flexivní latinou s volným slovosledem a mezi západoevropskými analytickými jazyky s pevným pořádkem slov. Zvláštní pozornost byla tomuto rozdílu věnována ve Francii, kde vyvrcholila v tzv. sporu o přirozený pořádek (Hagège 1998, s. 161). Sám termín pocházel od Dionýsia z Halikarnassu, řeckého učenice z 1. století, francouzskými učenici byl však nadšeně přijat, protože zvyšoval prestiž francouzštiny. Byl vykládán v duchu karteziánského racionalismu (a soudobého galicismu) jako jediný skutečně odpovídající rozumu, a jazyky, které ho nezachovávaly, byly považovány za iracionální a pod vlivem vášní. V roce 1669 píše Le Laboreur knihu *Avantages de la langue française sur la langue latine* (Výhody francouzštiny před latinou) a spor se pak táhne (vždy s výraznými filosofickými i politickými konotacemi) ještě celé 18. století.

Srovnáváním analytických a syntetických jazyků se zabýval také anglický filosof A. Smith. Pro německou lingvistiku, která se začala budovat v rámci zkoumání společného původu „indogermánských jazyků“, vyzvedávání analytičnosti a pevného pořádku slov nepřicházelo v úvahu. A. W. Schlegel sice řadil analytické jazyky spolu se syntetickými mezi „organické“ (na rozdíl od neorganických, jako byly indiánské jazyky nebo čínština), pro August-

ta Schleichera, Wilhelma von Humbolta a některé další byly jednoznačně nejdokonalejšími flexivní jazyky. Filosofické pozadí německých teorií bylo ovšem zcela jiné, inspirovalo se například Herderem, Hamannem a Kantem a také evoluční teorií. V druhé polovině 19. století vznikl na tomto základě proud spojující psychologii a srovnávací lingvistiku, jehož nejvýznamnějšími představiteli byli Wilhelm Wundt, Heymann Steinthal nebo Franz Misteli (Luschützky 2003).

Dělení jazyků podle „morfologicko-psychologických“ skupin se promítlo i do českého Ottova slovníku naučného. Z jazykové formy se například usuzovalo, že *“indoevropán sotva že větu počíná, již celek má na mysli a již řídí se namnoze tím, co teprve následuje“*, zatímco semité *„žijí přítomnosti více než jiným dobám, časy nejsou všude vyvinuty. Rádi líčí, ale nehloubají, nerozvíjejí myšlenky, věty jsou jednoduché, periody neoblíbeny.“* Relativně dobře vyšla z těchto srovnání čínština: *„Jest to jazyk lidu, jenž s malými prostředky mnoho pracuje, nestaraje se přitom ni o minulost ni o budoucnost“* (Ottův slovník naučný, XIII. díl, s. 138).

Z psychologického hlediska se zkoumal pořádek slov, fonologické změny, morfologie i gramatika. Gramatické kategorie jako čas a číslo byly často přímo spojovány s „rozvojem pojmu“. Ve vyhraněné podobě se projevil etnocentrismus tohoto přístupu v knize významného lingvisty Franze Nikolause Fincka *„Der deutsche Sprachbau als Ausdruck deutscher Weltanschauung“* z roku 1899. Jako jakési pozdní představitel tohoto způsobu myšlení lze uvést např. českého sociologa Emanuela Chalupného, který ranou husitskou reformaci i přízvuk na první slabice spojoval s psychologickým typem „iniciátora“, charakteristickým pro českou povahu, nebo Wolfganga Schadenwaldta, vidícího ve stavbě indoevropských jazyků podmínku vzniku industriální společnosti (Schadewaldt 1991, s. 48). Úvahy na toto téma byly populární i mezi nelingvisty, např. Winston Churchill zdůvodňoval selhání japonské taktiky charakterem japonského jazyka (*Druhá světová válka*, IV. díl. Praha 1994, s. 260). Příkladů takovýchto porovnávání by se dalo najít mnohem víc a rozhodně by se nejednalo o příklady pouze z minulosti. Postupně se však vůči nim začala pocítovat stále větší nedůvěra a otevřeně se o menší hodnotě jiných jazyků mluvilo od první poloviny 20. st. stále méně.

Pojem „primitivní jazyky“ ovšem nikdy nezmizel zcela, i když se často nahrazuje výrazem „tzv. primitivní jazyky“ (aniž přitom dochází k výraznému posunu v jeho chápání). Podle Dějin Lingvistiky z roku 1996 mají „tzv. primitivní jazyky“ méně rozvinutou gramatickou stavbu. Zpravidla v nich chybí abstraktní pojmy a hrají v nich větší roli neartikulovaná zvolání, gesta a mimika (Jiří Černý 1996, s. 21-25). Je paradoxní, že za typický příklad primitivního jazyka jsou přitom zvoleny khoisanské jazyky, které mají podobnou stavbu jako čínština, ale mezi jazyky přírodních národů zdaleka nejsou převládajícím typem. Některé zcela

triviální omyly podobného přístupu (spojování primitivnosti s redukcí morfologie, inkluzivem, reduplikací nebo obrazným vyjadřováním) byly přitom kritizovány už vynikajícím českým lingvistou Vladimírem Skaličkou.

Kniha J. Nicholsově *Linguistic Diversity in Space and Time* naznačuje, že velká část představ o „typu“ primitivních jazyků vzniká jakousi optickou iluzí (Nichols 1992). Typologicky relativně vzácnější jazykové znaky se objevují většinou v „primitivních“ jazycích, tj. v jazycích malých společností (nebo jednoduše v neevropských jazycích), v oblastech mimořádné jazykové diverzity, a snadno mohou být zaměněny za „typické“ znaky primitivních jazyků. Hypotézy o jejich rozdílné úrovni by se daly testovat, pokud by kategorie „primitivních“ a vyspělých jazyků byly jednoznačně stanoveny na základě objektivních kulturních rysů a hledaly se znaky, kterými se tyto kategorie liší jako celek. Rozmanitost „primitivních“ jazyků však zřejmě žádné podobné znaky nalézt neumožňuje. Přesto může být zajímavé zopakovat si některé argumenty etnocentrického přístupu k jazyku v poměrně sofistikované podobě u E. Cassirera.

2. E. CASSIRER

E. Cassirer bývá řazen mezi přední představitele marburgské školy novokantovství a vedle vlastních filosofických prací je znám především jako historik filosofie a kritik totalitarismu.

Pramenů Cassirerovi filosofie by se jistě dalo najít mnoho, jako historik filosofie měl pochopitelně široký výběr. Pokud jde o jazyk, byl jeho největším vzorem W. v. Humbolt. Zatímco W. Wundt a K. Wossler zkoumali jazyk jako psychologický nebo estetický problém, E. Cassirer a W. v. Humbolt zkoumali jazyk jako samostatnou duchovní oblast. Cassirer převzal od Humbolta také řadu názorů na formu exotických jazyků. Přes kritiku psychologizujícího proudu lingvistiky byl ovlivněn i jí, ostatně sám k ní měl relativně blízko. Zásadní rozdíl lze vidět především v tom, že místo psychologických příčin kladl důraz na psychologickou funkci.

Při své práci vycházel z řady pramenů, mimo jiné i významných lingvistů a etnologů F. Boase a Selera (*Handbook of the American Languages*), R. H. Codringtona (*The Melanesian Languages*), Carla Meinhoffa, D. Westermanna (*Die Sudansprachen*), K. Brugmanna a dalších. I když se snažil přistupovat k materiálům kriticky, neměly na jeho práci vždy jenom

pozitivní vliv. Převzal z nich také řadu mýtů a dezinterpretací, které jsou ovšem pro pochopení doby důležité.

2.1. Filozofický základ

Cassirerova teorie kultury je přímým pokračováním jeho teorie poznání. Základem Cassirerovi filosofie byl nesporně I. Kant a Cassirerovi šlo z velké části o to, aby rozšířil jeho teorie o poznání na teorii kultury obecně. Jeho filosofie z obecného hlediska je proto především kritikou teorie odrazu, empirismu a realismu ve prospěch filosofického idealismu. Idealismus specifikuje sám Cassirer jako názor, že co se často jeví jako princip stavby vnějšího světa, je ve skutečnosti principem samotného myšlení (Cassirer 1996, s.16). Dnes by se možná dal označit spíše za konstruktivistu, interpretace, že by byl idealistou v absolutním smyslu, jsou přinejmenším zavádějící.

Cassirer své představy poprvé rozpracoval na zkoumání podstaty vědeckého poznání, především v knize *Substanzbegriff und Funktionbegriff* z roku 1905. Cassirerova inspiroval mimo jiné Heinrich Hertz (*Die Prinzipien der Mechanik*, Leipzig 1894). Hertz za základní úkol vědy označil predikci, které lze dosáhnout jedině manipulací s intelektuálními symboly. Ty však se skutečností nespojují ničím jiným, než právě schopností podávat predikce. Pojmy nejsou s věcmi spojeny vnitřní podobností, ale *funkčně*. To však znamená, že skutečnost může být modelována různými způsoby podle perspektivy toho kterého problému (Cassirer 1996, s.18). A kromě „zásady důvodu“ pro poznání¹ existují i jiné principy, podle kterých se vytvářejí jiné kulturní formy, postupující jinými cestami a mající jiný účel. Takto lze rozlišit funkci poznání, jazykového myšlení, myticko-náboženského myšlení a uměleckého názoru (Cassirer 1996, s. 32).

Pluralismus tohoto druhu bude později vysoce hodnocen postmodernismem, ale Cassirerovi šlo o to spojit takto rozdělené oblasti pomocí společného cíle:

„Rozmanité produkty duchovní kultury – jazyk, vědecké poznání, mýtus, umění, náboženství – se takto stávají při vši své vnitřní odlišnosti členy jediné velké problémové souvislosti; stávají se rozdílnými východisky, jež jsou všechna vztažena k jednomu cíli – k přetvoření pasivního světa pouhých dojmů, v jejichž zajetí se Duch zpočátku nachází, ve svět ryze duchovního výrazu“ (Cassirer 1996. s. 23.).

Cassirerovy představy lze zjednodušeně shrnout do několika bodů:

- Naše „realita“ je vytvářena pomocí symbolů (Cassirer 1996, s. 56). Symboly a koncepty nejsou kopií skutečnosti ani našich vjemů a dojmů, vždy obsahují prvky reflexe a člověk je vytváří kreativně a podle vlastních měřítek (Cassirer 1996, s. 53).

- Existuje několik forem konstrukce symbolické reality, které jsou součástí jednoho celku, ale liší se funkcí a metodou. Cassirer je nazývá symbolické formy, duchovní výrazové formy nebo formy duchovní kultury.
- Symbolické formy mají svá vlastní měřítka a funkce a nelze tedy redukovat jednu symbolickou formu na projev jiné².
- V různých symbolických formách a fázích je chápán vztah jejich symbolů ke skutečnosti jinak. Protiklad subjektivního a objektivního je závislý na našich měřítkách a stavu poznání³.
- Protože symbolické formy nejsou vzájemně převoditelné, nevytvářejí v kultuře harmonický celek, a v důsledku svého vývoje usilují o absolutní platnost na úkor ostatních⁴
- Prapůvodními symbolickými formami jsou především mýtus a po něm jazyk. S mýtem a náboženstvím souvisí vývoj umění, s jazykem logika a věda.
- K jazyku patří subjektivita a konkrétnost, které se prolínají s abstraktními a obecnými významy. Jazyk je závislý na konkrétní smyslové zkušenosti a pomáhá si jí i při vyjadřování abstraktního a obecného. Konkrétní smyslovou zkušenost ovšem nemůže vyjadřovat přímo, i když se o to na primitivní úrovni snaží.
- Symbolické formy se vyvíjejí v čase, stále více se odpoutávají od bezprostředních vjemů a stávají se obecnějšími a abstraktnějšími.
- V tomto vývoji od konkrétně-smyslového k abstraktně-logickému představují jazyky přírodních nebo také primitivních národů starší fázi a naše „vysoce vyspělé kulturní jazyky“ mladší fázi.

Je zřejmé, že Cassirer byl v jistém smyslu předchůdcem mnoha moderních filosofických směrů (odvolává se na něj například N. Goodman, 1996), stejně jako se v jeho myšlení projevuje evolucionismus a etnocentrismus. Sám Cassirer nebyl jednoznačným relativistou, věřil na univerzální tendence vývoje kultury a vycházel z existence základních psychologických vztahů (Cassirer 1996, s. 37). Tyto vztahy se však neliší jen „kvalitou“ (prostor, čas, vlasnost-předmět aj.), ale i „modalitou“ symbolické formy (Cassirer 1996, s. 40). Neexistuje tedy „čas“ o sobě, ale pouze jazykový čas, mytický čas, vědecký čas, umělecký čas apod.

V knize *Essay on the Man*, kde se na problém dívá i z biologické perspektivy, Cassirer mluví o symbolické tvorbě jako o zcela novém druhu adaptace, který člověku otevřel doslova nový svět. Na jejím počátku vidí Cassirer schopnost osamostatňovat vztahy. Cassirerova filosofie symbolických forem je tedy filosofií kultury pouze v jejím určitém aspektu. Není jí myšlen popis chování, ani se nezkoumá jako forma adaptace na přírodní nebo sociální podmínky, naopak se snaží ukázat její tendenci k vytvoření zcela autonomního světa pro sebe. Maximální

autonomie a současně integrovanost světa symbolů je však spíš cíl našeho myšlení a kulturního vývoje než popis aktuálního stavu.

Cassirerovo hodnocení „světa symbolů“ nezní vždy pouze kladně. Civilizace je podle jeho názoru vývojem k introvertnosti. Symbolické konstrukce na nás mají takový vliv, že nám vlastně znemožňují bezprostřední kontakt se skutečností a postupně nás vzdalují i od životní bezprostřednosti a svého vlastního duchovního zdroje (Cassirer 1996, s. 58). Mystika (vlastně „filosofická mystika“, Cassirer 1996, s. 57) představuje pokus o zrušení této překážky. Filosofie kultury místo toho tento proces dovršuje jeho vlastní sebereflexí a poznáním jednoty jeho rozmanitých produktů. Vytváření symbolů představuje podle Cassirera skutečnou podstatu lidské přirozenosti (člověk jako *animal symbolicum*), tvorba symbolické reality je pozitivním znakem lidské kreativity a růst komplexnosti a abstraktnosti symbolických forem znakem pokroku civilizace a sebeosvobození člověka. Toto hodnocení, v Cassirerovi hluboce zakotvené, se vlastně stalo součástí i jeho konceptuálního aparátu, který je výrazně evolucionistický.

2.2. Metafory evolucionismu

Podle Claude Lévi-Strausse „*pojmem společenského nebo kulturního vývoje nanejvýš přináší svůdný, avšak nebezpečně pohodlný způsob, jak interpretovat fakta.*“ (Lévi-Strauss 1999, s. 18). Otázkou je, čím je evolucionismus tak přitažlivý. Na jedné straně je asi nejsystematičtějším vyjádřením etnocentrismu a víry v poslání evropské kultury a je třeba říci, že kulturním rozdílům přiznává daleko pozitivnější roli než biologický rasismus. Můžeme jej samozřejmě chápat také jako zcela normální vědeckou teorii, která se snažila vysvětlit kulturu na základě faktů odporovaných srovnáním technické úrovně neevropských etnik a evropského technologického pokroku. Inspirován kognitivní lingvistikou bych však rád upozornil i na to, že je pro něj typické zcela specifické metaforické schéma, které je zajímavé především svou koherencí s metaforami charakteristickými pro evropskou kulturu.

Jak bude ještě řečeno, teorie metafory je jedním ze svorníků mezi filosofií Ernsta Cassirera a kognitivní lingvistiky. Cassirer se vehementně bránil metafoře „poznání je obraz, zrcadlo, poznání odráží svět“ (tzv. teorie odrazu). Na druhou stranu je jeho jazyk vysoce metaforický a je to možná právě tato obraznost, proč byl často chápán spíše jako německý učenec minulé éry. Pro pochopení jeho představy symbolických forem je zajímavá například opakovaná metafora „světla, které se šíří z určitého centra“. Symbolické formy tak „vyjasňují“ ideální formu poznání, která je do jisté míry dána předem.

Metafora, která na nás zvláště působí svou etnocentrickou povahou, je evolucionistická metafora „vývoje“. Dnes působí nepříjemně nebo archaicky způsob, kterým se v dříve zdůrazňoval rozdíl mezi „vyšším“ a „nižším“. „Vyšší“ takřka vždy znamená „lepší“, „mocnější“, ale často zároveň i „obecnější“, „abstraktnější“ a „racionálnější“. Existují samozřejmě i metafory vertikálního měřítka založené na jiných modelech a hodnoceních („hloubka“, „vzdušné zámky“, *podstata*, *nadbytečnost* nebo „*přízemní racionalismus*“), evolucionismus je charakteristický především jejich užším výběrem a promítnutím na časovou osu. Rozdíly mezi jazyky Cassirer popisuje jako „fáze“, kterými jazyk prochází na „cestě“, která se sice může „větvit“, ale která směřuje k „cíli“. Tento cíl je spojován s abstraktností a obecností, ale také „ryzostí“ a „čistotou“. Někdy ovšem také „chudostí“ obsahu, jako u „představy já“ (Cassirer 1996, s. 234). Jazyk se touto cestou „vymaňuje“ a „osvobozuje“. Ale protože jazyk jako symbolická forma předchází vědě, čistě intelektuální formy „nemůže dosáhnout“. Naopak počátky jazyka jsou spojovány s konkrétností, „tělesností“ a smyslovostí. Cassirer popisuje jazykové prostředky podle jednotlivých „fází“ (které by se daly nazvat i „stupni“), čímž vlastně z pohledu vlastní filosofie vytvářel specifický „evolucionistický čas“. Sám si uvědomoval, že takové vyjadřování nelze vždy brát zcela doslovně:

„(...) musíme ovšem mít na zřeteli, že se zde nejedná o vrstvení časové, nýbrž metodické, že tudíž v dané historické podobě jazyka vrstvy, které se zde snažíme konceptuálně rozlišovat, mohou existovat spolu i vedle sebe a mohou se nejrůznějšími způsoby nad sebou skládat“ (Cassirer 1996).

Množství materiálů, které za účelem zkoumání způsobu utváření jazykové formy Cassirer prošel, bylo nesporně úctyhodné, ještě víc než dnes byl ovšem v dané době problém rozdíly mezi jazyky adekvátně popsat pomocí nějakého nezávislého referenčního rámce. Cassirerův styl měl v tomto ohledu daleko k přesnosti. Vycházel ze samozřejmého předpokladu, že evropské jazyky stojí v pomyslné hierarchii nejvýš, a že tedy struktura jazyků přírodních národů je blíže jakémusi původnímu chaosu. To ovšem mohlo znamenat jak „indiferentnost“, „nedostatečné rozlišování“ (kupříkladu subjektu a vlastníka, Cassirer 1996, s. 228), tak přílišnou „heterogenitu“ (různé druhy přivlastňovacích vztahů, Cassirer 1996, s. 233), nedostatečnou analýzu (vyjadřování osoby objektu slovesným tvarem, Cassirer 1996, s. 245) i chybějící syntézu (nevyjadřování osoby subjektu, Cassirer 1996, s. 248). Znaky údajné primitivnosti se objevují bez vzájemné souvislosti v jazycích nejrůznějších kultur, od loveckosběračských etnik po Finy a Araby.

Cassirera přitom některé rysy exotických jazyků nesporně uchvacovaly. Už v jeho době ovšem etnocentrismus v jazykovědě zastarával (své kritiky měl i předtím), především díky

nástupu lingvistického strukturalismu a funkcionalismu. Ve svém pozdějším díle *Esej o člověku* z roku 1944 se objevují formulace typické pro tento posun: „*Všechny formy lidské řeči jsou dokonalé potud, pokud se jim daří vyjadřovat lidské city a myšlenky jasným a přiměřeným způsobem*“ (Cassirer 1997, str. 228).

Svůj postoj ovšem v zásadě nezměnil (viz Cassirer 1977, s. 237 – „*Vzestup k všeobecným pojmům a kategoriím v průběhu vývoje lidské řeči... vede k dokonalejší orientaci ve světě*“) pouze ho přizpůsobil postulátu, podle kterého je každý lidský jazyk dostatečný pro komunikaci v dané společnosti. Etnocentrická interpretace tohoto postulátu (primitivním potřebám primitivní společnosti stačí primitivní jazyk) žije v některých lingvistických pracích ještě na konci 20. st., a to přesto, že se v nich od termínu primitivní jazyk autoři snaží distancovat⁵.

Jeden z Cassirerových nástupců vyjádřil nízké mínění o tzv. primitivních kulturách zcela otevřeně: „*If man's nature can be thought of as being exemplified in his cultural works, then the primitive has only barely participated in sapient life.*“ (Itzkoff 1971, s. 217-218). Zvláště v oblasti jazyka nelze takové tvrzení obhájit. Přestože se změněným kulturním podmínkám musí často přizpůsobovat i jazyk, není přesné označovat tento proces za pokrok:

„*The growth and increase in the lexicon and inventory of discourse styles as a whole, incurred by the process of modernisation, is perhaps almost balanced by a symmetrical reverse process affecting the lexicon and all of the discourse styles connected with the disappearing traditional style of living. We prefer, therefore, to call this process the reorientation rather than modernisation, of a language.*“ (Zima 1974, s. 24-25).

Je důležité si uvědomit, že předpoklad nestejně hodnoty lidských jazyků není zcela koherentní s hlavními myšlenkami filosofie symbolických forem. Právě příklady z „primitivních“ jazyků dokládá Cassirer obecnou povahu jazyka, která platí jak pro evropské, tak pro neevropské jazyky, a která je jiná než povaha spekulativního racionálního myšlení. Z tohoto hlediska je angličtině bližší hopijština než Newtonovy teorie. Přitom tato odlišnost nevyplývá z nedokonalosti jazyka, ale z jeho funkce. Snaha racionálního uvažování prezentovat se jako univerzální princip a hodnotit podle vlastních měřítek jazykovou formu je ve filosofii symbolických forem brána jako konflikt bez reálného řešení, plynoucí z heterogenního vývoje kultury.

3. KOGNITIVNÍ VĚDA – EVOLUCE, METAFORY A SYMBOLY V DNEŠNÍCH PARADIGMATECH

Cassirer ovlivnil řadu oborů jako je estetika, biosémiotika, symbolická antropologie a lingvistický funkcionalismus. Oborem, který se dnes Cassirerově směru bádání blíží asi nejvíce, je tzv. kognitivní věda. Spojuje je především zájem o reálné, nikoli normativní poznávací mechanismy. Kognitivní věda jako vědecký obor má navíc několik mimořádných znaků, které bych rád ve stručnosti zmínil.

Patrně nejcharakterističtějším znakem je interdisciplinarita. Kognitivní věda je programově mezioborová a využívá poznatků z psychologie, lingvistiky, antropologie, umělé inteligence, neurologie a příbuzných oborů, filosofie, někdy také sociologie a biologie, nebo dokonce literární kritiky. Cassirerův postup je s ohledem na dobové podmínky do jisté míry podobný, mezi jeho inspirační zdroje patřila nejen lingvistika, etnologie a jiné společenské vědy, ale také biologie a medicína.

O kognitivní vědě se hovoří zpravidla od přelomu padesátých a šedesátých let v souvislosti s ústupem behaviorismu a nástupem kognitivismu, generativismu a počítačového funkcionalismu. Zájem jiných oborů o tuto oblast, především filosofie, je ovšem mnohem starší a kognitivní věda se jím dodnes inspiruje. Je to i proto, že přes impozantní množství empirických výzkumů a mimořádnou roli technologického vývoje je kognitivní věda stále oborem na hranicích filosofie a vědy.

Se silně filosofickou povahou kognitivní vědy souvisí i mimořádný význam rozdílů mezi jednotlivými paradigmaty a často neřešitelné názorové spory. Za všechny otázky spadající spíše do filosofie jmenujme například spor o podstatu reprezentace nebo definici inteligence. Velká část argumentů jednotlivých směrů je spíše rétorická nebo vychází ze zcela odlišných předpokladů, definic, intuicí a představ o normách vědecké práce. V oblasti teoretické lingvistiky se dokonce hovoří o „lingvistických válkách“.

Problémem Cassirera a mnoha jiných německých badatelů v Americe, jejichž směřování bychom mohli označit za humanistické a holistické, bylo to, že v Americe patřily dlouhou dobu mezi nejprestižnější psychologická paradigmatata silně redukcionistické směry jako behaviorismus a později kognitivismus. Mnoho současných směrů kognitivní vědy můžeme chápat jako jejich určitou antitezi. Tato situace ovšem vytváří velké problémy v definici a sebedefinici jednotlivých směrů. Pro názorové pozice v kognitivní vědě se používá značné množství názvů, jejichž význam bývá vykládán různě. Mé schematické rozdělení je proto třeba chápat jen jako jedno z možných.

Směr spjatý s počátky kognitivní vědy bývá spojován s různými termíny jako je počítačový funkcionalismus, reprezentační nativismus, symbolicko-reprezentační paradigma, mentalismus nebo *kognitivismus*. Obsah těchto termínů bývá chápán různě a sám kognitivismus zdaleka není jednotný. Někteří autoři se zjevně pohybují mezi jednotlivými paradigmaty. Značnou roli v kognitivismu hrají vrozené faktory, kognitivisté se ovšem rozcházejí v otázce adaptacionismu a podle svých kritiků podceňují roli vnějšího prostředí a fyzického média. Současný směr kognitivní antropologie inspirovaný kognitivismem se zabývá také percepcí kulturních stimulů a rolí tzv. lidových teorií a je orientován spíše univerzalisticky.

Podle J. Fodora (1987) odpovídá kognitivismus běžnému pojetí myšlení (tzv. lidové psychologii), podle které jsou příčinami lidského chování mentální stavy (přání a přesvědčení). Podle Fodora jsou ovšem všechny mentální stavy propoziční, což lidové psychologii zcela odpovídat nemusí (z pohledu jazykové formy mentální propozice navíc často splývají s nadindividuálními komunikáty). Podle oponentů pouze mentální stavy lidského chování vysvětlit nedokáží, mimo jiné i proto, že jsou podmíněny interakcí s prostředím. Za nejcharakterističtější rys kognitivismu lze zřejmě považovat definici myšlení jako mechanické manipulace s abstraktními symboly, které nemají jiné než syntaktické vlastnosti.

Význam symbolů je však v rámci kognitivismu daleko determinističtější než u Cassirera. Třebaže Cassirerova filosofie je často chápána tak, že celá realita je tvořena jen námi vytvořenými symboly, jejich význam v Cassirerově filosofii ve skutečnosti úplně absolutní není. Je to vidět i z toho, že Cassirer považoval symbolickou tvorbu za lidskou evoluční inovaci a kulturní vývoj za proces jejího rozvoje, který spočívá v částečném potlačení nesymbolické složky lidského prožívání. Cassirer chápal symboly jako kulturní artefakty, zatímco v kognitivismu jsou mechanickou součástí naší mysli a jejich počátky sahají mnohem dále než ke vzniku člověka.

Svémi názory na podstatu lidského vědomí by se tedy dal Cassirer srovnat spíše než s kognitivismem s *konekcionismem* neboli tzv. subsymbolickým paradigmatem. Modelem lidské mysli jsou v konekcionismu tzv. umělé neuronové sítě. Umělé neuronové sítě se skládají z prvků, mezi kterými se šíří signál v závislosti na vahách jejich propojení, které se mění podle minulé aktivity těchto prvků. Nepoužívají tedy operace se symboly jako standardní počítače. Cílem konekcionismu je maximální biologická přesvědčivost a proto se snaží spolupracovat i s neurologickými vědami, což se mu daří jen částečně. Umělé neuronové sítě dokáží generalizovat, vytvářet kategorie a jejich prototypy. Reprezentace v konekcionismu jsou distribuované, proměnlivé a sémanticky netransparentní.

Cassirer se konekcionismu přiblížil především svou matematickou metaforou vědomí, podle níž vědomí chová jako diferenciální rovnice⁶. Některé konekcionistické teorie se skutečně snaží popsat vědomí jako určitou matematickou funkci. Společným rysem konekcionismu a Cassirerova pohledu na vědomí je především představa, že obsahy vědomí nelze osamostatnit a že se neustále mění (alespoň předtím, než jsou fixovány pomocí kulturních znaků). Fodorovou námitkou proti konekcionismu je, že na rozdíl od subsymbolických modelů je lidské myšlení produktivní, systematické a deduktivně koherentní. Konekcionisté na to reagují jednak zlepšováním svých modelů a také poukazem na to, že i lidské myšlení je produktivní, systematické a deduktivně koherentní pouze do jisté míry a že konekcionistické sítě dokáží lépe modelovat i jeho nedostatky. Přesto zůstává problémem příliš pomalé učení neuronových sítí. Podle hypotézy tzv. reprezentační redeskripce, se ovšem může naše myšlení ze subsymbolického na symbolické měnit postupně, pod vlivem okolních vstupů (Stiekema 2002, s. 150-157). Konekcionistické teorie mohou být i částečně modulární a nativistické (Parisi – Calabretta 2005). Hlavním přínosem konekcionismu je rehabilitace pojmu učení a kritika příliš rychlých závěrů kognitivistické metodologie, která často jednoduše přenáší kategorie výzkumníka do lidského mozku. Konekcionismus má také značný význam i pro paradigmatata orientovaná na *vnější* a kulturně podmíněné symbolické reprezentace.

3.1. Role symbolů

Charakteristickým rysem Filosofie symbolických forem je důraz na ideační funkci symbolů. Každý jazykový jev se tak musí vysvětlovat z hlediska pokroku v uvažování, což na mnoha místech značně deformuje jeho výklad. V dnešní době dochází k obnovení zájmu o roli externích symbolů jako skutečných nástrojů myšlení v souvislosti s nástupem tzv. enaktivního přístupu. Podle enaktivního paradigmatu je součástí kognitivních procesů vnější prostředí a naše tělo, aktivní roli v nich hrají činnosti, „artefakty“ a kolektivní vztahy. Technickou metaforou enaktivismu je robot nebo „agent“, fungující v určitém prostředí a často i v určitém společenství. Měřítkem inteligence je v enaktivismu úspěšné dosažení cíle a nikoli „správné“ zobrazení světa, „reprezentace“ je v něm často jen částečná nebo vnější, splývající s poznávaným prostředím.

Kognitivní antropologie ovlivněná enaktivismem se zabývá například skupinovým řešením problémů a rolí kulturních artefaktů, konkrétně například v tzv. *kulturní psychologii* M. Colea (1996), která se inspiroje marxisticky zaměřenou vývojovou psychologií L. Vygotského. Jazyk má v enaktivistickém paradigmatu mimořádný význam (viz Clark 1997, s. 189), už od Vygotského výzkumu role „soukromé řeči“. Výzkumy mimo jiné ukazují, že výsledky

testů v některých nejazykových doménách ovlivňuje to, zda při nich člověk používá nebo nepoužívá jazyk (Finkbeiner 2002).

Cassirer měl k těmto dnešním trendům svým symbolickým funkcionalismem blízko. Ani pojem evoluce v lingvistice ani v teorii kultury nezmizel, nově se například objevuje v oblasti počítačových simulací kulturního vývoje. Co ovšem z představy evoluce zmizelo je idea pokroku, kterou jen částečně nahradila představa optimalizace. Explicitně je to vidět např. v memetice. V ní kulturní vzorce hrají roli „sobeckých replikátorů“, které nemají žádný vyšší účel a svým nositelům často spíše škodí.

Otázka jakéhosi „evolučního směřování k abstraktnosti“ je tedy stále otevřená. Vysvětlovat ji lze pomocí vnitřních nebo vnějších faktorů (které se ovšem jedny bez druhých neobejdou). Mezi vnitřní faktory můžeme zařadit nejasný „kognitivní imperativ“ (slovy S. Itzkoffa „vůle k logice“). Z vnějšího pohledu by se dalo uvažovat o tom, že se jedná především o důsledek samotného principu šíření symbolických reprezentací, maximalizující rezistenci k vnějším jevům, jednoduchost a univerzálnost kódu. Symboly jsou vlastně specializovány k přenosu. To, že se staly tak charakteristickou součástí kultury, že se někdy považují přímo za její podstatu, můžeme považovat za doklad jejich „evoluční úspěšnosti“.

To vše jsou ovšem spíše spekulace. Tím, kdo provádí výběr mezi symbolickými formami, je stále pouze člověk, a jeho motivy jsou natolik složité, že z nich ztěží lze vytěžit nějaké obecné pravidlo. O vývoji jazykových forem se často hovoří jako o tzv. morfogramatickém cyklu (Givón 1979, s. 232). Podstatnými sémantickými znaky morfogramatického cyklu jsou zpravidla posun od samostatného, konkrétního, lexikálního významu k obecnému, zpravidla vztahovému, gramatickému významu, snižování počtu významových rozdílů a posléze ztráta významu vůbec. Proto lze u většiny gramatických prvků vystopovat původní lexikální význam, což vedlo Cassirera k představě obecného trendu vývoje jazyka. Ke stupňování gramatické povahy jazyka však ve skutečnosti nedochází.

Funkcionalistická jazykověda používá gramatikalizaci k vysvětlení vztahu mezi diskurzem a gramatikou, a tím i kulturou a jazykem. Proto má zvláštní význam pro etnolingvistiku. Velmi blízko k ní má i kognitivní lingvistika. Podle těchto směrů je jazyk třeba vnímat „na pozadí kulturně specifické komunikace“ (Vaňková 2005, s. 66-67). Striktní rozdělení jazyka a promluvy, jako v Saussurově metafoře šachové hry a jejích pravidel, proto není možné. S tím souvisí i významný posun lingvistiky směrem ke zkoumání diskurzu. Jazyk se už nejeví jako pevně daný systém, což jazykovému relativismu současně otevírá nové možnosti uplatnění a zároveň omezuje jeho dopady.

3.2. Kognitivní lingvistika a teorie metafor

Nejvíce podobností mezi Cassirerem a kognitivní vědou nalezneme patrně ve směru označovaném jako *kognitivní lingvistika*, třebaže explicitně se na něj odvolává pouze její evropská větev. V širším smyslu znamená kognitivní lingvistika lingvistiku v rámci kognitivní vědy obecně, a pak je její součástí i směr, reprezentovaný především americkým lingvistou N. Chomským (můžeme si ho označit jako generativismus, přestože generativní lingvistika nemusí být nutně stejně názorově vyhraněná). V užším smyslu se vztahuje na směr založený na počátku 80. let, jejímiž představiteli jsou Lakoff, Langacker, Fauconnier, a další, kteří mají ke generativismu naopak silně kritický vztah. Svou kritikou počítačové metaforu myslí a představy myšlení jako operace s abstraktními symboly se vyčleňují i z kognitivistického paradigmatu obecně, místo toho se inspiřují konekcíonismem, enaktivním přístupem a úzce navazují na funkcionalistickou lingvistiku.

K základním postulátům kognitivní lingvistiky patří názor, že jazyk je součástí obecných kognitivních schopností, na rozdíl od směru vycházejícího z představ N. Chomského, podle kterého jazyk tvoří samostatný „modul“ naší mysli. Proto možná kognitivní lingvistika klade na společný kognitivní základ jazyka a jiných forem kultury větší důraz, třebaže jejich úplná ekvivalence se dá obhájit jen těžko. Cassirerova teorie umožňuje chápat jejich rozdíly jako výsledek kulturní specializace. Cassirer chápal jazyk jako samostatnou kulturní formu, kterou však pokládal za výtvar jednotné „aktivity Ducha“. Cassirer i kognitivní lingvistika se proto snaží vysvětlovat jazykové formy jako určitý doklad obecné povahy lidského myšlení.

Jiným společným rysem přístupu Cassirera a kognitivní lingvistiky k jazyku je přenášení významů z jedné oblasti jazyka do jiné a důraz na „vtělesnění“ (embodiment), i když u Cassirera ještě pouze implicitně. V kognitivní lingvistice i u Cassirera se vtělesnění projevuje především používáním výrazů z oblasti konkrétních zkušeností pro vyjádření abstraktnějších vztahů. Sám Cassirer ještě výraz metafora pro toto prolínání nepoužíval. Je pravda, že význam používaný dnes v kognitivní lingvistice zpopularizovala především Lakoffova a Johnsonova kniha z roku 1980 *Metaphors We Live By* a mnozí autoři s ním nesouhlasí jako s příliš obecným. Někteří zastánci informačního atomismu metaforickou povahu našeho myšlení popírají. Podle názorů jiných autorů (Jackendoff 2002, s. 359-360,) se zase nejedná o skutečný „přenos“, ale rozdíly vznikající uplatněním stejného obecného schématu v různých oblastech⁷. Samotnému Jackendoffovi se ovšem jevil vztah některých sémantických domén jako asymetrický (Jackendoff 2002, s. 358) a „přenos“ jako podstata metaforu navíc vysvětluje jak kreativitu lidského myšlení, tak výslednou variabilitu (některé metaforu fungují v různých jazycích zcela opačně, jako při tvoření tzv. relativního referenčního rámce).

Sama teorie metafory je tedy závislá na vlastních metaforických reprezentacích. Předpokladem teorie metafory je to, že přinejmenším v některých případech není příčinou použití slova z jedné sémantické domény jenom nedostatek termínů v druhé doméně - ovšem i pak pro něj musí existovat nějaká silná motivace, která se projevuje i produktivitou přejímání mezi oběma doménami, - ale že chápání jednoho významu je podmíněno vztahem k druhému. Kognitivní lingvistika a příbuzné směry tedy předpokládají, že metafora je nejenom jazykový, ale i obecně psychologický jev, ve skutečnosti spíše součást ještě obecnějších mechanismů, jako je vytváření „smíšených prostorů“, prototypových jevů nebo kategorií spojených „rodinými podobnostmi“. Často není zřejmé, co je a co není metafora, a to dokonce ani ve vědě. Tvrdé jádro kognitivní psychologie např. tvrdí, že „*mysl není jako počítač, mysl je počítač, přesněji, produkt z oblasti software*“ (Evans, Zarate 2002, s. 9), zatímco pro představitele kognitivní lingvistiky a enaktivismu se jedná o zcela nepřijatelnou metaforu. Zatímco poetické metafory se snaží zaujmout svou neobvyklostí, konceptuální metafory v našem jazyce často ani nevnímáme. Zásadní rozdíly mezi metaforami jsou v jejich reflexi, jak „reálně“ je chápeme, a v normách a návodech pro jejich tvoření. V tomto smyslu jsou metafory kulturně specifické, liší se nejenom svým obsahem, ale i statusem, formou a postojem ke skutečnosti. Mohli bychom tedy ve smyslu Cassirerovi filosofie rozlišovat metafory podle symbolické formy, které jsou součástí, jako metafory jazykové, mytické, umělecké, ale i vědecké (viz Draismaa 2003). Větná struktura bývá např. prezentována v podobě stromu nebo pronikajících se útvarů, o stavbě jazyka se mluví v termínech rovin umístěných nad sebou (s nejvíce „tělesnou“, fonetickou úrovní vždy dole).

V kognitivní lingvistice nalezneme tendence univerzalistické i relativistické. Kognitivní lingvistika se snaží formulovat závěry platné pro lidské kognitivní schopnosti obecně a přirozeně tedy i pro rozdílné jazyky. Jazyková diverzita má však pro ni mimořádný význam. Některé obecně platné jevy byly rozpracovány právě na příkladu exotických jazyků. Dá se říci, že bez existence jazyků přírodních národů, které v současnosti rychle mizí z povrchu naší planety, by naše současné představy o lidské mysli byly patrně úplně jiné. Aby potvrdila souvislost jazyka a obecných kognitivních schopností, snaží se také kognitivní lingvistika pochopit vztah jazyka a kultury. Některé její současné směry se proto přímo označují za kulturní lingvistiku. Následující kapitola se proto bude zabývat relativistickými a univerzalistickými pojetími vztahu jazyka a kultury.

4. RELATIVISMUS

Pojem relativismus často vyvolává emotivní reakce, podle mého názoru většinou zbytečně. Relativismus a univerzalismus *obecně* nemají vlastně žádný konkrétní obsah, jako nálepky však stačí ke konfrontaci směrů, založených spíše na určitých intuicích a výzkumných motivacích, zatímco konkrétní teorie a hypotézy mohou být nahraditelné, nebo si na ně dokonce mohou činit nárok obě strany sporu. Spor relativismu a univerzalizmu tak někdy připomíná spor o to, zda je sklenice poloprázdná nebo poloplná. Nelze však pochybovat o tom, že je v mnoha ohledech stimulující.

Směry zabývající se kognitivní tematikou se často rozcházejí především v otázce jazykového relativismu. V klasickém kognitivismu bývá jazykový relativismus často kritizován, naopak pro oponenty kognitivismu se stává symbolem jejich nesouhlasu s kognitivistickým pojetím jazyka. Přístupy k jazykovému relativismu se přitom mohou vzájemně lišit.

Z obecného hlediska má význam i zcela formální jazykový relativismus, který znamená pouze to, že neexistuje univerzální forma popisu skutečnosti, která by byla pro všechny jazyky stejná. Jazyk vždy segmentuje a formuje realitu jen jedním z několika možných způsobů a popisuje skutečnost vždy jen z určitého pohledu nebo podle určitého modelu. Jazyková relativita v tomto smyslu znamená nemožnost perspektivy božího oka. Jazykový relativismus samozřejmě nepopírá vliv vnější skutečnosti, její převedení do symbolické formy však sebou vždy nese aplikaci jazykově specifických postupů. Kategorie, které by byly ve všech jazycích stejné, jsou poměrně vzácné. Pojmy, které údajně vyjadřují všechny jazyky, vznikají většinou pouze aplikací našich analytických kategorií a pokud jsou univerzální, pak nikoli v jazyce.

Formální rozmanitost jazykových modelů světa je fascinující, za jazykově relativistické se však považují především směry hledající vztah mezi jazykem, myšlením a kulturou. Jazykový relativismus zpravidla nepředstavuje čistý determinismus, i když k němu může mít v některých formách tendence. Jazykový determinismus zpravidla kritizují i samotní relativisté. Překvapivě nejsilnější pozici nemá jazykový relativismus v podobě, jaká se stala známá především díky B. L. Whorfovi, ale ve formě, jejíž počátek je spjat se jménem D. Hymese. Bývá označována také jako etnografie řeči. Jejím podstatným znakem je, že se neorientuje na jazykový systém (jazyk v úzkém smyslu), ale na používání a reflexi jazyka v kultuře (např. tzv. jazykovou etiketu, nebo jazykovou ideologii). Etnografie řeči vlastně relativizuje Whorfa, protože upozorňuje na to, že jazyk sám nemá ve všech kulturách stejný význam. Za markantní příklady můžeme pokládat jazykovou exogamii v amazonské oblasti (Aikhenvald 2003) nebo specifický slovník pro komunikaci s tabuizovanými příbuznými v australských jazycích (Di-

xon 1972, s. 32-33). Tyto jevy příliš nesouvisí s gramatickou formou, naopak užívání honorifik, dané určitou sociolingvistickou situací, už součástí gramatiky je.

Podle již zmiňované funkcionalistické perspektivy se opakované vzorce promluvy stávají postupně gramatickými pravidly. Otázkou, jak ovlivňují gramatiku jazyka rozdílné funkce, které musí v různých kulturách plnit, se zabývá směr označovaný také jako etnosyntax (Enfield 2002). Jako typický příklad lze uvést vztah australských příbuzenských systémů a různých jazykových jevů, jako jsou zájmenná paradigmata, tvoření čísla, nebo dokonce mezivětňá spojení. Jazyky v různých kulturách se liší také v tom, co bývá označováno jako rétorický styl, vedle používání zcela specifických jazykových prostředků i tím, že určitá oblast jazyka se rozvíjí jako znak jazykových schopností (Simpson 2002).

Podle některých hypotéz se způsob, jakým používáme jazyk, stává postupně součástí našeho myšlení. Jazyky se vzájemně neliší ani tak tím, co vyjádřit mohou, jako spíš tím, co vyjádřit mohou relativně snáz. Jazyk tedy ovlivňuje spíše naše preference, jak svět vnímat, které, - jak psycholingvisté věří, - lze experimentálně prokázat, než že by vytvářel zcela nesoouměřitelné světy. Tento směr bývá označován jako neowhorfiánské hnutí v psycholingvistice a za jeho významné představitele lze označit např. S. Levinsona, J. Lucy nebo D. Slobina.

Spojíme-li si různé směry současného výzkumu jazykové relativity dohromady, můžeme v nich rozeznat původní Whorfovu koncepci, jak ji představil např. ve svém vysvětlení vztahu prostředí, chování, myšlení a jazyka Hopiů v případě jejich časo-modálního systému. Zdá se, že ve srovnání s původním Whorfovým pojetím se dnešní jazykový relativismus více tříští a mnohem pečlivěji vyhýbá jazykovému determinismu. Kritizuje Whorfovo „monolitické“ vidění jazyka, mnohem více se také místo o strukturu zajímá o procesy.

4.1. Argumenty proti jazykovému relativismu/determinismu

Hypotéza nebo princip jazykového relativismu se však nikdy nestal příliš spolehlivým vědeckým nástrojem a stal se předmětem řady kritik. Kritici jazykové relativity namítají, že výsledky výzkumů v této oblasti kolísají mezi trivialitou a neprůkazností. V kritice jazykového relativismu zašli patrně nejdál kognitivisté (v užším smyslu reprezentační nativisté), jako jsou Noam Chomsky, Jerry Fodor nebo Steven Pinker. Podle kognitivistického paradigmatu představuje myšlení manipulaci se symboly, má tedy propoziční povahu. V kognitivistickém paradigmatu „jazyk“ může znamenat specializovaný mentální orgán, umožňující vytvářet věty na mentální úrovni, nebo symbolicko-reprezentační systém naší mysli obecně. Jazykový relativismus je v rozporu s některými koncepcemi kognitivismu, rozpracovanými N. Chomským

a J. Fodorem, jako je univerzálnost a vrozenost jazykových pravidel, autonomie jazyka (jazyk je nezávislý jak na samotné řeči, tak na obecných kognitivních schopnostech) a existence nezávislého symbolického kódu našeho myšlení (mentálštiny).

4.1.1. Univerzální gramatika

Podle názoru Noama Chomského je jazyk determinován vrozenými principy a parametry, které stačí ke specifikaci každé jeho přirozené varianty (Chomsky 2000, s. 125). Hypotetické principy a parametry univerzální gramatiky se však ukazují jako neuniverzální nebo přinejmenším netestovatelné. Dokonce i zastávce univerzální gramatiky R. Jackendoff přiznává, že pokusy vyvodil z rozmanitosti jazykových forem univerzální pravidla v duchu teorie principů a parametrů selhaly (Jackendoff 2002, s. 190, s. 426). V současnosti jsou proto vrozená pravidla redukována na minimum, obsah pojmu univerzální gramatiky se tím však stále více stírá.

Z hlediska saussurovského strukturalismu by hledání univerzálií bylo – přísně vzato - nemožné, protože každý jazykový prvek existuje jen ve vztahu k ostatním a každá změna v systému mění identitu prvků. Reprezentační nativismus je založen na chápání jazyka jako zcela soběstačné mentální struktury, která tak vlastně přestává být znakovým systémem. Některé formulace, které vychází z tohoto pojetí jazyka tak někdy působí až absurdně, například že lingvistika je součástí biologie (Chomsky 2000, s. 7). K hlavním argumentům tohoto směru patří tzv. chudoba stimulů nebo tzv. paradox jazykového osvojení (Epstein, Hornstein 1999, s. 9, Jackendoff 2002, s. 83). Místo univerzální gramatiky byla však předložena některá jiná řešení, vycházející často ze skutečných výzkumů vývoje jazyka během socializace, z obecnějších kognitivních schopností a konekcionistických modelů. Třebaže jsou tyto teorie stále ještě nedokonalé, řadu problémů, především v oblasti morfologie, řeší lépe než symbolicko-reprezentační modely. Proti extrémně mentalistickému modelu hovoří do jisté míry i současný vývoj generativní lingvistiky, ve které získává centrální postavení především samotný znak a jeho kombinatorické možnosti.

Specifikou variantou univerzální gramatiky je také hypotéza jazykového bioprogramu Dereka Bickertona, která identifikuje vrozená pravidla v gramatice kreolských jazyků, údajně vytvořených bez jakéhokoli předchozího vzoru (Bickerton 1988). Zdaleka ne všichni badatelé v oblasti kreolizace s ní ovšem souhlasí. Podle zastánců teorie relexifikace (C. Lefebvre 1998) mají kreolské jazyky některé exotické rysy, které odpovídají gramatické a sémantické struktuře původních jazyků s novými lexikálními prvky. Derek Bickerton argumentuje také případem guatemalských neslyšících dětí, které si vytvořili vlastní znakový jazyk, jiné směry to

však pokládají spíše za důkaz značné obecnosti prostředků, kterými může člověk saturovat svoji komunikační potřebu.

4.1.2. Modularita

Kognitivismus je charakteristický také oddělováním přirozeného jazyka a ostatních kognitivních schopností. Pokud tedy uznává rozmanitost jazyků, argumentuje tím, že jazykový modul slouží pouze k produkci a dekodování mluvených signálů (značný význam si zachovává jazyk pro naše myšlení především u Noama Chomského). Modulem je myšlen specializovaný orgán naší „mysli“, nikoli mozku. Ostatní moduly pracují nezávisle a jako univerzální překládací médium mezi nimi funguje „jazyk myšlení“, mentálština.

Oddělení jazyka a jiných kognitivních systémů je ovšem značně problematické. Nejde přitom ani tak o samotnou specializaci kognitivního aparátu, která v jazyce nesporně hraje roli a se kterou počítají i současné konekcionistické modely. Otázkou je spíše to, zda lze jazyk skutečně oddělit a přesně lokalizovat jako celek a zda mohou být jazykové a nejazykové procesy vzájemně „neviditelné“ a předávat si teprve své výsledky. Pokud by byly schopnosti rozumět světu a jazyku nezávislé, znamenalo by to v podstatě zbavení jazyka významu a rozdělení gramatiky, sémantiky nebo „konceptualizace“. Kognitivní lingvisté však upozorňují na sémantický rozměr gramatiky. Sémantické kategorie, které v jednom jazyce gramatický význam nemají, ho v jiném jazyce mají a mluvčí často posuzují gramatičnost vět podle předpokládaného významu. Celá řada jazykových kategorií a postupů má smíšenou povahu. Například pořadí argumentů v navažských větách je určeno relativní životností a je obtížné vysvětlit, jak by stejný úkol mohly zvládat dva oddělené kognitivní moduly. Předpokládat mezi nimi „rozhraní“ schopné operovat s oběma druhy kategorií by pouze odsunulo problém a samostatné moduly by činilo zbytečnými.

Jinou společnou vlastností jazyka a ostatních kognitivních postupů je ikonicita (napodobování skutečnosti jazykovou formou) a v podstatě i hierarchie a lineárnost jazyka (Pike 1967, s. 79). Výzkum gramatikalizace naznačuje, že jazyk je možné alespoň částečně vysvětlit pomocí obecných psychologických a sociálních mechanismů, jako je generalizace, habitualizace, typizace, institucionalizace nebo internalizace. Generativistické chápání gramatikalizace většinou vychází z pojmu „reanalýzy“, vysvětlení funkcionalistické je však dynamičtější a lépe vysvětluje její kulturní variabilitu. Sám fakt, že měřítkem gramatičnosti není, jaké věty lidé tvoří, ale jaké považují za „správné“, často v závislosti na sociálním kontextu (Ferguson 1982), pro oddělený automatizovaný systém tvorby vět nesvědčí.

4.1.3. Mentálština

I když je naše mysl podle kognitivistických modelů rozdělena do samostatných modulů, vždy zde funguje centrální procesor nebo alespoň mentálština jako univerzální překladací médium mezi moduly. Hypotéza mentálštiny ovšem může jen ztěžít vysvětlit variabilitu pojmových systémů přirozených jazyků. Protože má být univerzálním překladacím médiem, musela by všechny jejich pojmy buď sama obsahovat, nebo favorizovat jen některé pojmové systémy. Paradoxní je, že samotný fakt existence mentálštiny jazykový determinismus vlastně nevyvrací. Skrytý pojmový systém našeho myšlení má být sice univerzální, ale buď nemáme aktivovány stejné pojmy, nebo nepoužíváme jejich stejné kombinace.

V jistém smyslu je reprezentační nativismus jazykově determinističtější, než samotné směry jazykového relativismu, ať už hovoříme o specificky jazykovém modulu nebo o univerzálním jazyce myšlení. Pouze se zároveň jedná o biologickou determinaci. Kognitivistické principy připouští jen minimální plastičnost a vývoj lidského konceptuálního systému, což vedlo J. Fodora až k tomu, že považoval veškeré pojmy za vrozené. Tato hypotéza nebyla z pochopitelných důvodů nikdy všeobecně přijata ani samotnými kognitivisty (Jackendoff 2002, s. 334).

4.1.4. Vnější faktory

Domnívám se, že univerzalizmus reprezentačního nativismu není příliš vhodným nástrojem ani pro vysvětlení podobností a shod mezi jazyky. Tyto podobnosti jsou totiž často takového typu, pro který nemá generativismus žádné vysvětlení, protože vychází z vnějších vlivů na jazyk jako symbolický systém. Poněkud příliš obecně bychom je mohli shrnout pod pojem *vtělesnění*, ačkoli význam tohoto pojmu bývá různý. Někteří lingvisté ho používají jako protiváhu kognitivistického přístupu, který zdůrazňuje nezávislost mentálního „softwaru“ na prostředí a fyzickém médiu, některé příklady „vtělesnění“ bychom však našli i v kognitivismu.

Náš pojmový systém nepochybně ovlivňuje stavba smyslových orgánů. Ani všechny vrozené biologické předpoklady nejsou součástí úzce kognitivistického paradigmatu, který se zaměřuje na vrozené *symbolické* reprezentace. Podle konekcionismu ovlivňuje jazykovou formu charakter a průběh učení a fyzický vývoj a uspořádání nervového systému. Podle výzkumů je pro vývoj jazyka také nezbytná interakce v sociálním prostředí. Funkcionalistická lingvistika vysvětluje velkou část „univerzálií“ tlakem, který na jazyk jako formální systém vyvíjí komunikační potřeby. Její univerzálie jsou proto spíše statistické (takto lze vnímat například univerzálie Greenbergovy).

Kognitivní lingvistika zase upozorňuje na centrální postavení základních lidských zkušeností se životem ve fyzickém a sociálním prostředí (vtělesnění v pravém slova smyslu), které jsou v mnoha ohledech podobné na celém světě. Ve všech jazycích se proto vyskytují některé druhy metafor, především prostorové a vizuální, které však zůstávají příliš variabilní na to, abychom je považovali za vrozenou univerzálii. Určité vysvětlení potřebuje vlastně každý jev, který se v jazyce vyskytuje pravidelně bez historické souvislosti a hledání „hranic“ nebo neměnných principů jazykové variability se tak jeví celkem podružné ve srovnání se zkoumáním jazykových tendencí.

4.1.5. „Neurčitost“ jazyka

Podle zastánců kognitivní lingvistiky a také konekcionismu se naše myšlení nedá charakterizovat pouze jako vnitřní manipulace se symboly. Dokážeme se sice naučit různé přirozené jazyky a dokonce i různé pojmové systémy, ale velká část myšlení probíhá na subsymbolické úrovni a jazykový determinismus tedy nikdy není zcela radikální.

Psycholingvistické výzkumy ukazují, že jazyk naše myšlení v žádném případě nedeterminuje a že jsme schopni vnímat daleko subtilnější významové rozdíly, než jaké existují ve struktuře našeho jazyka. Proti jazykovému determinismu mluví mimo jiné to, že jazyk sám příliš determinovaný není. K zajímavým jazykovým jevům patří tzv. *ambiguity projection*. Stejný jazykový jev může být popsán pomocí různých pravidel, jejichž rozdíl se projeví teprve v nějaké mezní situaci. Jeden a tentýž mluvčí se pak může chovat, jako by používal obě pravidla. Jev byl zkoumán na příkladu fonologických pravidel, projevuje se i v případě nejednoznačných syntaktických projekcí. V případě sémantických jevů, kde nejde pouze o vztahy mezi samotnými jednotkami jazyka, ale i jevy ve světě (alespoň tak, jak si ho představujeme), je tato neurčitost mnohem výraznější.

Schopnost kategorizace jazyku *do jisté míry* předchází a vlastně jej podmiňuje. Některé kategorie proto nemusí být v jazyce vyjádřeny a dokonce ani nemusí být zvlášť trvalé (tzv. *ad hoc* kategorie). Lidská schopnost kategorizace je velice plastická a adaptabilní. Výzkumy v oblasti sémantiky naznačují, že samotné pojmové kategorie nejsou přesně určeny a konkrétního významu nabývají teprve v určitém kontextu. Pokud tedy sémantika zřejmě je součástí jazyka, dá se také říci, že v jistém směru ho překračuje (Evans 2006).

Anglické „man“ může znamenat nejenom muže, ale i člověka obecně. Český „muž“ může znamenat „člověka mužského pohlaví“, „dospělého člověka mužského pohlaví“, nebo dokonce „chrabrého člověka mužského pohlaví“. „Vedlejšími významy“ mohou být snad jen ve vztahu k jazyku jako celku. Chápat v určitém kontextu je však můžeme jen skrze jejich

konotace. Ve skutečnosti závisí pouze na kontextu a opozicích, které vytváří, abychom poznali, které prototypické mužské znaky jsou podstatné pro utvoření dané kategorie. Zda patří ke konvenčním kategoriím jazyka nebo představuje nově vytvořenou *ad hoc* kategorii nehraje zase až tak velkou roli, záleží jen na našich inferenčních schopnostech, zda jsme schopni podle kontextu chápat slovo muž ve významu, který pro nás není zas tak obvyklý. Kulturní implikace zpětně ovlivňují podobu jazykových kategorií. Názory na to, co je pro kategorií typické nebo žádoucí, se tak snadno mohou stát pro kategorií definujícími, velmi při tom záleží na kulturních stereotypech.

Řada zastánců umírněného jazykového relativismu vyčítá některým jeho formám „monolitičnost“. Problematické jsou především monolitistické interpretace jazykových jevů. V mnoha případech se dá mluvit o „hyperpřekladu“ („*overtranslation*“, Welmers 1973). Welmers interpretuje věty, které zdánlivě vyjadřují, že Afričan „slyší“ chutě jako případ použití slovesa nevizuálního vnímání, vzhledem k častému výskytu podobné kategorie poměrně věrohodně. V australských jazycích ovšem metafory založené na slyšení skutečně odpovídají australským kulturním představám. V případě mnohoznačných výrazů je definice pojmu z jiné kultury čím dál složitější. Případy obecného významu, polysémie, metafory a rozdílných představ o světě se tak nedají jednoznačně rozlišit (Zlatev 2002). Používáním v určitém kulturním kontextu na sebe výraz nabaluje stále další významy, které od „pravého smyslu“ nakonec nelze odlišit, pochopení jiného sémantického systému (nebo spíše zásoby jazykových znalostí) proto nemůže být jiné než přibližné.

Někteří lingvisté se snaží převést rozdíly v sémantické struktuře jazyků na rozdílné kombinace základních sémantických prvků, které podle nich odrážejí i kulturní rozdíly (Wierzbicka 2002). Ve sporu o podstatu významu tedy nejde jen o rozdíl mezi relativisty a univerzality, ale také mezi významovými holisty a kontextualisty a informačními atomisty, sémantickými kompozitionalisty a kauzální (externalistickou) nebo internalistickou teorií významu. Z hlediska významového holismu není ani tak významný rozdíl sémantických struktur, jako spíše jiný globální *diskurz*. Nelze provést objektivní rozdělení definic (včetně ostenzivních) a propozic, význam je distribuován v jazykovém užívání. Obsah významu se pak nedá charakterizovat ani tak jako encyklopedické či slovníkové znalosti, spíše jako znalosti diskurzivní, protože se částečně vztahují i k okolnostem jeho užívání.

4.1.6. Přeložitelnost a kulturní relativita

Kritici někdy používají vysvětlení samotných jazykových relativistů jako důkaz, že všechny jevy jiného jazyka lze vždy vysvětlit jazykem vlastním. Ten je ovšem založen na

poněkud příliš optimistickém předpokladu, že schematická vysvětlení lingvistů a etnologů lze srovnávat se skutečným pochopením. Skutečné porozumění lze obtížně prokázat i mezi osobami stejné kultury a jazyka. V případě cizích kultur vyžaduje minimálně určitou znalost místní reality, získanou dlouholetým pobytem v dané kultuře a používáním jejího jazyka. Ani přímá a opakovaná účast v životě dané společnosti však nezaručuje porozumění. Stejně situace totiž připouštějí různé interpretace. Například významově poněkud ambivalentní janomamský termín *waiteri* dal název etnografické práci *Yanomamö: the Fierce People* (Chagnon 1968), založené na více než ročním výzkumu Napoleona Chagnona, a při překladu do češtiny vedl až k absurdnímu tvrzení, že nejcennější janomamskou hodnotou je krutost (Nakonečný 1997, s. 212), ačkoli podle současných názorů se jeho význam týká spíše statečnosti, zdatnosti a bojechtivosti.

Jako ukázka významu jazykových rozdílů mohou sloužit i terminologické a konceptuální rozdíly mezi současnými vědeckými paradigmaty nebo ideologickými směry. Jestliže se v našem vlastním jazyce nemůžeme shodnout, co naše výrazy vlastně označují, těžko můžeme předpokládat, že všechny rozdíly mezi jazyky lze vyřešit správným překladem. Lze namítnout, že tento druh překladatelských potíží nesouvisí ani tak s rozdílností jazyků, jako spíše s rozdílností kultur. Někteří kritici jazykového relativismu mu proto vyčítají pokus vytvořit iluzi, že dokážeme pochopit myšlení lidí, jejichž svět jsme sami nenávratně zničili (Rossi-Landi 1973). Domnívám se, že gramatická struktura skutečně nestačí k pochopení jazykové relativity v plném rozsahu a že narušení kultury (ke kterému v drtivé většině případů dojde dřív, než je v ní proveden etnolingvistický výzkum) se na poněkud subtilnější úrovni automaticky projeví i v jazyce (spíše ovšem v jeho stylistických a sémantických stránkách).

Antropolog A. M. Hocart například popisuje slovo „tama“ které na ostrově Viti Levu označuje „příslušníka stejné patrilinie z předchozí generace“ (Hocart 1968, s. 30). V tradiční kultuře hraje tato kategorie významnou roli, která ovlivňuje i domorodé dědické právo. Termín může znamenat i otce v našem slova smyslu (tak jako například může v češtině „muž (můj, její)“ a „žena“ znamenat „manžel“ a „manželka“). Jak stoupá význam malých rodinných jednotek místo velké vesnické komunity, stává se právě tento význam nejdůležitějším.

K sémantickým posunům může docházet i z jiných důvodů než je kulturní změna. Podle A. Fischera v oceánských jazycích zdvořilostní formy postupně ztrácí příznakovost a je proto třeba je stále obměňovat (Fischer 1971). Analýza gramatiky nám o podobných jevech nic neřekne, pokud nebudeme zkoumat používání jazyka v jeho kulturním prostředí. Definice jazyka se většinou právě od užití snaží distancovat. V některých případech je to ovšem velmi obtížné. Věta „Pohni nohou na straně k moři“ je sice gramaticky správně, ale v češtině je to

věta velmi neovyká, na rozdíl od jazyků severních Moluk, kde ovšem tento způsob vyjadřování ovlivnil i morfologické kategorie. Jazyk-systém se tedy sám zřejmě příliš přesně definovat nedá.

4.1.7. Kulturní heterogenita

Jazyk si osvojujeme jako členové lidské společnosti, což by podle Taylorovy definice v podstatě stačilo k tomu, abychom ho považovali za kulturní jev. Separovat jazyk a kulturu, abychom mezi nimi mohli hledat vztahy, je tedy samo o sobě problematické. Ukazuje to i existence slov nebo jazykových rejstříků s kulturně specifickým významem. V debatách o jazykovém relativismu jsou často odsunuty stranou, zpravidla ve prospěch gramatických jevů. Používání gramatických kategorií je ovlivněno kulturními faktory a některé gramatikalizované kategorie jsou skutečně součástí pouze některých kultur (např. příbuzenské kategorie v paradigmatech australských zájmen). Všeobecně se ovšem zdá platit, že čím gramatičtější jazykový jev je, tím vágnější a zpravidla i univerzálnější význam má. Vztahy vyjadřování obecných jevů k jiným kulturním systémům bývají podobně částečné, neurčité nebo neprůkazné jako vztahy náboženství a ekonomiky, nebo politiky a rodinné struktury.

Rozdílné modely světa v rámci jedné kultury ovšem nejsou ničím výjimečným. Náboženské, ideologické nebo vědecké směry mají o světě velmi rozdílné představy a tyto rozdíly se často projevují i jiným chápáním slovních významů. Odmítnutí nebo prosazování určitých sémantických konvencí je přitom často zcela vědomé a slouží rozmanitým účelům. Naše myšlení se navíc pohybuje v doménách, které spolu mohou mít jen nepřímé vztahy. Rozdílné představy světa si sice mohou odporovat, ale to neznamená, že nemohou koexistovat i v individuální mysli.

E. Cassirer nabízí jako vysvětlení kulturní heterogenity rozdíly mezi funkcemi, které musí symbolické formy plnit. Jazyk je tak pouze jedním z možných modelů reality. Celá řada jazykových konvencí se proto z pohledu jiných symbolických forem může zdát zcela absurdní. O jazykovém relativismu lze tedy u Cassirera hovořit pouze v omezené míře. Zkoumání jazyka jako něčeho nezávislého na jiných symbolických formách se může zdát poněkud paradoxní, protože tyto formy se zpravidla samy vyjadřují přirozeným jazykem. Kategorie jevů které do „jazyka“ na rozdíl od mýtu, filosofie aj. zařadíme, tak může kolísat. Jako nejspolehlivější měřítko se jeví jejich gramatikalizace.

Cassirer se příliš nepokoušel symbolické formy definovat a domníval se, že k pochopení jejich specifčnosti je třeba vycházet ze samotného zkoumání jejich podob a historického vývoje (Cassirer s. 221, s. 141). „Funkce“, které mají vyjadřovat, jsou proto nazna-

čeny jen vágně (funkce intuitivní, expresivní, konceptuální). Také o objektivní povaze kategorií, jejichž vyjadřování v jazyce zkoumal a které pocházely z filosofie I. Kanta, lze mít pochybnosti. Sám Cassirer ukázal jejich značnou vnitřní různorodost a vzájemné splývání. Můžeme je ovšem brát jako užitečné analytické kategorie, na jejichž základě se dá zkoumat kulturní a jazyková rozmanitost.

II ČÁST

1. MIMICKÝ, ANALOGICKÝ A SYMBOLICKÝ VÝRAZ

Vývoj jazyka rozdělil Cassirer do fáze smyslově afektivní, mimické, analogické a symbolické. Zpočátku je výraz jen neoddelitelným projevem afektu. Při hledání počátků jazyka připomíná teorii Charlese Darwina, že výrazové pohyby jsou reziduem původně účelových jednání. Ale právě tato „nedokončenost“ jednání přispívá k uvědomění si daného popudu a počátku posunu od pragmatického k „teoretickému“ jednání. Prvním způsobem výrazu jsou tedy poukazující a napodobující posunky. Cassirer, kterému jde především o osamostatnění symbolických forem, tvrdí, že „napodobování jako takové je protějškem každé svobodné formy duchovní činnosti“. Napodobování považoval za hlavní charakteristiku znakového jazyka primitivních národů na rozdíl od znakových jazyků Evropy.

Cassirer se také snažil zdůvodnit, proč je hlas vyšším prostředkem než posunky, a proč se jedině s ním může jazyk dostat ze smyslově-afektivního stavu do fáze „mimického výrazu“. V mimické fázi se jazyk pokouší skutečnost přímo reprodukovat, místo aby ji pouze schematicky zachytil. Dělá tak prostřednictvím onomatopoi a řady určovacích příznaků, jako jsou například příslovce specifická jen pro určitá slovesa (v jazyce Ewe jich více než 33 určuje přesný druh chůze).

Na rozdíl od některých jiných autorů Cassirer nepřisoval primitivní charakter žádnému konkrétnímu typu fonologického systému. Pochyboval také o pokusech spojovat zvukové charakteristiky hlásek přímo se sémantickým nebo gramatickým významem (Cassirer 1996, s. 147), ale přesto je v některých případech připouští. Například hlásky *a*, *o*, *u* mají podle něj téměř vesměs označovat větší vzdálenosti, labiální rezonanční hlásky směr k mluvčímu, explozivní linguály směr od mluvčího. Proto obsahují zájmena první osoby hlásku *m*, zájmena druhé osoby hlásku *w*. Tyto jevy však už patří k další fázi jazykového výrazu, k výrazu analogickému. Analogické jazykové prostředky nachází nejprve v jazycích, které využívají tónu slabiky, kdy například slova s vyšším tónem označují rychlost nebo větší vzdá-

lenost, slova s hlubším tónem pomalost, blízkost apod. Kromě toho však mohou vyjadřovat i zcela formální určení a protiklady jako negaci, rod, tranzitivnost nebo slovní druh.

Dalším příkladem je podle něho samohlásková harmonie, hlavně v uralských a altajských jazycích. Funkci tohoto „ryze smyslového prostředku“ vidí v pospojování jinak volně aglutinovaných morfémů v uzavřený útvar, který tak získává významovou jednotu. A konečně názorným příkladem analogického prostředku je reduplikace. Ta může přirozeně sloužit k vyjádření plurálu u podstatných jmen nebo opakované či jinak násobené akci u sloves (například v jazyce Klamath). Dalšími významy reduplikace mohou být komparativ a superlativ u přídavných jmen, intenzivní a později kauzativní význam u sloves (semitské „kmeny“). Reduplikace je však natolik univerzální prostředek, že může označovat i zcela opačné významy; zdobněliny, dokonavé tvary, neskutečnost jednání, kterýkoli z časů, slovní druhy atd. Cassirer v tomto rozšiřování a formalizaci významu reduplikace vidí snahu jazyka překročit rámec čistě imitativního nebo analogického výrazu k ryze symbolickému, a tedy od „konkrétní funkce označování“ k „obecně platné funkci významu“ (Cassirer 1996, s.153).

Cassirer se příliš nepokoušel dokázat, že by některý konkrétní jazyk patřil zcela k některé z uvedených fází. Problém je, že jak skutečně imitativní, tak analogické výrazy tvoří v každém jazyce jen okrajovou a vzhledem k čistě konvenčním znakům i sekundární roli (a samy jsou nutně také konvenční). Hlavní úlohou tónů ve všech tonálních jazycích je rozlišovat zcela nepřibuzná slova (např. v afrických jazycích, Welmers 1973, s. 117) a pokud mají rozmanité způsoby užití reduplikace něco společného, je to označení významově příznakového členu v dané opozici. Etiopské jazyky vyjadřují stejnými tvary s reduplikovanými elementy jak zesilující, tak oslabující význam najednou (Hagège 1998, s. 156). V australském jazyce ngiyambaa označuje neurčitou míru jevu (Donaldson 1980, s. 70). V některých jazycích mohou existovat dokonce několikanásobné reduplikace nebo triplikace (Rai et al. 2003). Itzajská majština požívá dva druhy reduplikace; z *chäk* (červený), může utvořit *chächäk* (načervenalý) nebo *chäkchäk* (intenzivně rudý, Hofling 2000, s. 150). Reduplikace se pochopitelně vyskytuje i v jazycích moderních společností (v indonézštině, okrajově i v češtině atd.).

Také rozšířenost a význam citoslovcí se může v různých jazycích měnit, ale není důvod automaticky předpokládat, že je to známka vyšší úrovně jazyka. V indiánských jazycích okolo řeky Mackenzie se imitativní slova podle E. Sapira neobjevují (Sapir 1963, s. 8). Zvukomalebná slova mají v některých jazycích svou vlastní gramatiku, která se projevuje užíváním specifických konstrukcí, což ukazuje na to, že je lze ztěžší považovat za primitivní rys (Munro 1998). „Ideofony“ v některých jazycích Afriky a jižní a jihovýchodní Asie jsou patrně dobrým příkladem vzájemného působení „rétorického stylu“ a jazyka, protože patří

k progresivně se vyvíjejícím doménám v jazyce. Jsou tedy často naopak tou nejmodernější složkou jazyka. V Africe se ideofony se objevují v čadských, nigerokonžských a a nilosaharských jazycích, ale patrně chybí v jazycích khoisanských (Welmers 1973, s. 459-460). Ideofony často reprodukuje zvuky, používají reduplikované formy, bývají fonologicky anomální, některá bývají doprovázena gesty, jako adverbia mívají omezenou oblast užití (často jen s jedním určitým slovesem) a mívají pitoreskní konotace. V jazyce se často tvoří nová na základě momentální potřeby. Ideofony jsou charakteristickým znakem také barského jazyka khasi (pouze se slovesem *dělat* se jich uvádí okolo 152). Velká část se odvozuje pomocí souhláskových a samohláskových přehlásek s charakteristickými konotacemi a pomocí reduplikace. Se slovesem *dem* (krčit se, ležet) tak může být použito příslovce *lɥsnap* („jako mol na okenní tabuli“), *lɥsnep* („jako žába nebo motýl“), *lɥsnop* („jako ptáček“), *lɥsnup* („jako želva“), *lɥsniap* („roztomileji“ než *lɥsnap*) zatímco slimák se plazí *lɥsniej*. Jazyk khasi také obsahuje množství „imitativ“, složených opisných výrazů jako *en jaa en jhur* (být zticha-rýže být zticha-zelenina) – „zůstat bez jídla“ (Rabel 1961, s. 118). Používání těchto prostředků je měřítkem stylistické obratnosti a může souviset s odlišnou jazykovou kulturou, ale nikoli se stupněm jeho rozvinutosti (tradiční khasijský diskurz je evropskými lingvisty popisován jako mnohomluvný, rozvláčný a tautologický, Rabel 1961, s. 67). Některé podobné rysy mají i jazyky majské, kde se uplatňuje reduplikace a jiná využití zvukové stránky jazyka, především glotalizace. V některých severoamerických jazycích má zesilující význam zadní artikulace. Například v jazyce mandan se intenzita vyjadřuje pravidelnými alternacemi hlásek jako v řadě *sí* - žlutý, *ší* - žlutohnědý a *xí* - hnědý (Cambell 1996, s. 73). Zkoumání role zvukového symbolismu je dodnes dynamickým odvětvím lingvistiky. Kognitivní lingvistika se zajímá o ikonicitu jako jeden z projevů propojenosti jazyka a obecných kognitivních schopností, ale spojování ikonicity jazyka s kulturní úrovní už v moderní lingvistice nemá místo.

2. PROSTOR

Podle Kantovy filosofie jsou pro vytváření představ z dojmů nezbytně nutné názory prostoru, času a čísla. Tyto kategorie se proto staly základem Cassirerovy analýzy jazykových jevů. Za nejstarší považoval výrazy prostoru, který lze bezprostředně vnímat. Prostor má z hlediska jazykového relativismu mimořádný význam i dnes a zaslouží si proto zvláštní pozornost.

Aby bylo možné říci, v čem je vlastně vyjadřování prostoru v jiných jazycích zvláštní, je nutné uvést základní pojmy popisu prostorových výrazů. Vyjadřovat se může směr, výchozí, prostřední nebo konečný bod trajektorie, kontakt, vzdálenost, poloha, pozice atd. Určovaná věc se zpravidla označuje jako tzv. figurativní objekt (*figure object*), objekt, ke kterému se jeho poloha nebo pohyb určuje, se označuje jako vztažný objekt (*ground object*). Prostorové vztahy se mohou určovat vzhledem k deiktickému centru, vztažnému objektu, nebo směrům v okolním prostředí stálým (jako jsou „sever“, „jih“, „k řece“, „po proudu“ apod.).

Problémem přesné klasifikace prostorových výrazů je to, že vyjadřují často velmi složité kombinace různých vztahů. Základním rozdělením těchto vztahů bývá dělení na statické a dynamické. Jiné důležité rozlišení by patrně bylo, zda mají nebo nemají charakter vektorů. V prvním případě lze určovat východisko určování polohy (vztažný objekt nebo deiktické centrum), směr polohy a směr pohybu. Směry se určují podle tzv. referenčního rámce, ve kterém se do jisté míry koncentruje schopnost jazyka vytvářet prostorové vztahy pomocí metafor.

2.1. Referenční rámce, prostor a metafora

O referenčních rámcích se zpravidla hovoří v souvislosti s určováním tzv. projektivních vztahů, které jsou statické a u nichž je výchozím bodem určování polohy vztažný objekt. Ve skutečnosti se může jednat i o vztahy dynamické nebo deiktické. Kromě referenčních rámců je možné vyjádřit polohu také pomocí tzv. fiktivního pohybu (v angličtině častěji než v češtině – „*The man is across the river*“). Nejobecnějším, i když málo používaným typem referenčního rámce, je referenční rámec dvojitě vztažený. Využívá dva vztažné objekty, primární a sekundární („muž stojí od židle směrem ke dveřím“). Jazyková konvence zpravidla vytváří konkrétnější typ referenčních rámců, které se dělí na intrinzitní, relativní a absolutní.

Intrinžitní (nebo také objektivní) referenční rámec se zakládá na osách samotného vztažného objektu. V nejjednodušším případě se tedy jedná o *vpředu* a *vzadu*, *vlevo* a *vpravo*. Jejich názvy skoro vždy souvisejí s částmi těla (záda-vzadu). Základem intrinzitních vztahů je na prvním místě zpravidla lidská postava, v mistečtině také postava zvířecí. To znamená, že intrinzitní referenční rámec nemusí být pro jiné druhy objektů stejně vhodný; „vpředu“ a ostatní směry se zpravidla hledají podle tvaru nebo funkce. V češtině můžeme „předek“ objektu určit podle strany, kterou se objekt zpravidla pohybuje, která představuje funkční konec nebo je určena našim zrakům. Protože v jiných jazycích může mít intrinzitní referenční rámec mnohem širší použití, existuje zde více podobných metafor. V nilosaharském jazyce chamus

je například „před“ stromu na straně, kde je nejvíc větví, nebo kde jsou větve nejdelší, v kikujštině se „před“ hory nachází u nejpříkřejší stěny atd. (Kemmerer 2006).

Některé jazyky používají princip přenášení názvů z částí těla na části jiných objektů a prostorové nebo časové vztahy častěji než jiné. Tzeltal používá pro označení polohy v intrinzičním referenčním rámci okolo patnácti metaforických termínů. V hausštině znamená „na zádech“ také „v minulosti“, záda znamenají i „konec“. (Caron 1998, s. 39-40). Některé jazyky, například mistečtina, systematicky pomíjí rozdíl mezi názvy částí těla, podobnými částmi jiných objektů, vztahem zahrnující kontakt a vztahem pouze specifikujícím směr, v jakém se figurativní objekt od vztažného nachází (Macaulay 1996, s. 172). Mistečtina je zajímavá také tím, že výrazy s intrinzičním smyslem nahrazuje i naší absolutní osu nahoře/dole. Někdy se tedy „nahoře“ vyjádří jako „hlava“, to však pouze tehdy, pokud objekt připomíná lidskou postavu (strom nebo kopec), stejný výraz může označovat i časový konec. „Nahoře“ domu se vyjádří jako (zvířecí) „hřbet“. „Nahoře“ stolu nebo jiného plochého předmětu je „tvář“, která vyjadřuje také „na“, „před“, partitiv, a objekt sloves dávání, mluvení a pohledu.

Intrinziční referenční rámec je základem dalšího typu referenčního rámce - referenčního rámce *relativního* (případně deiktického). V jazycích s relativním referenčním rámcem vždy existuje i rámec intrinziční. Relativní referenční rámec vlastně přenáší intrinziční vztahy pozorovatele na vztažný objekt. V podstatě se tedy jedná o speciální případ konceptuální metafory. Pokud jde o způsob transformace intrinzičních vztahů na relativní, rozlišují se tři typy relativních referenčních rámců. V evropském referenčním rámci jsou prostorové vztahy jako by zrcadlově převráceny. Vpředu a vzadu jsou otočeny, vlevo a vpravo ale zůstávají na stejných stranách. V tamilském referenčním rámci se vztažný objekt popisuje jako postava otočená k nám, vlevo a vpravo jsou z našeho hlediska prohozeny. V hausském referenčním rámci, který používají i některé další polynézké a africké jazyky (jazyk wan, Nikitina 2006b) se strany přenesou bez jakékoli rotace, vztažný objekt se chová jako postava otočená zády.

Prostorové vztahy bývají základem popisu časových vztahů. Jejich význam je ovšem poněkud rozporný. Můžeme například říci „*Před námi* tu byla jenom poušť“ nebo „*Před námi* bylo spousta práce“. Vysvětlit se to dá rozdílem mezi metaforami „čas plyne (věci plynou) kolem nás (do minulosti)“ a „kráčíme časem vpřed, události postupují (do budoucnosti)“. Ajmarština je naopak známá soustavným umístováním budoucnosti dozadu a minulosti dopředu (Núñez, Sweetser 2006). Zajímavá je i česká časová předložka *po*, jinak označující difusní kontakt s povrchem (svědčilo by to pro metaforickou „spodní“ polohu minulosti). V čínštině, dyirbalu, jazyce taba a okrajově též v angličtině se nachází budoucnost „dole“, v melanézkém naliku naopak nahoře (Volker 1998, s. 75). Vedle mnoha jiných významů,

kteře se vyjadřují prostorovými výrazy, se takto vyjadřuje účel (nástroj *k* čemu), kauzalita (onemocnět z čeho), míra, komparace (*nad* jiné velký), vid nebo vlastnictví (v ruštině, finštině, nebo v jazyce ewe: *gà lè àsínyè* – dosl. „Peníze jsou v mé ruce“, Welmers 1973, s. 308). Postup jazyka vyjádřil Cassirer takto:

Je tomu tak, jako kdyby všechny myšlenkové a ideální vztahy byly jazykovým vědomím uchopitelné teprve tak, že je vědomí promítne do prostoru a že je v něm analogicky „odráží“ (Cassirer 1996, s. 157).

U prostorových vztahů se tedy můžeme setkat hned s několikanásobným metaforickým „přenosem“. Právě na něj se Cassirer zaměřil při hledání „směru“ vývoje symbolických forem a stal se tím jedním z předchůdců dnešní kognitivní lingvistiky. Zatímco některé jeho názory jsou dodnes aktuální, jiné vyžadují určitou revizi.

2.2. Absolutní referenční rámec

Cassirer v návaznosti na Kanta zdůrazňoval silný egocentrismus a subjektivitu jazyka v oblasti nejpůvodnějších prostorových významů. Výchozím bodem „rozlišování krajin v prostoru“ je podle něj sám mluvčí a jeho vlastní tělo je prvním modelem prostorových vztahů (Cassirer 1996, s. 163-164).

Tento bod byl často kritizován na základě jazyků s třetím typem referenčního rámce, tj. s referenčním rámcem *absolutním*. Cassirer zmiňuje určování směrů podle světových stran pouze v souvislosti s nikobarštinou jako relativně pozdní výtvar (Cassirer 1996, s. 170). V některých jazycích (např. v australském jazyce guugu yimithirr) je ovšem jediným druhem referenčního rámce. Slabinou této námítky je, že i absolutní referenční rámec se zpravidla vyjadřuje pomocí demonstrativ a direkcionalů, tedy relativně k postavení mluvčího. Absolutní referenční rámce mohou být různé, mohou používat jednu osu (často, např. v tzeltalu, existuje pro směry po obou stranách hlavní osy jediný termín) nebo dvě osy, které se mohou, ale nemusí ortogonálně protínat. Někdy také existují různé osy pro různé účely. Osy nemusí být skutečně absolutní, pokud se orientují podle proměnlivých jevů, jako je směr řeky, pobřeží, sklon terénu, nebo orientace domu, někdy mohou mít v různých kontextech různé významy, často se však jedná o abstraktní světové strany.

Jazyky s absolutními referenčními rámci mají někdy neobyčejně rozvinutou „gramatiku prostoru“ s vlastními lexikálními třídami a morfologickými kategoriemi a naprosto fascinující způsob organizace prostorových vztahů, který souvisí právě se všudypřítomností absolutního referenčního rámce ve vyjadřování mluvčích daného jazyka. Jako příklad lze uvést

vyjadřování absolutního referenčního rámce v jazycích *taba*, *tobelo*, *tidore*, *jup'ik*, *dyirbal* a *tanacross*.

2.2.1. *Taba*

Absolutní referenční rámec je velmi rozšířený v jazycích souostroví Moluky, jeho konkrétní realizace se však liší. Jako první příklad lze uvést jazyk *taba*. Prostorové vztahy se v něm vyjadřují především pomocí direkcionalů, ve kterých jednu sadu rozdílů tvoří (deiktický) směr pohybu; esiv na otázku „Kde (odtud)?“, alativ na otázku „Kam (odtud)?“, venitiv na otázku „Odkud (sem)?“ a nominalizovaný tvar, vyjadřující intrinzní vztah („Na jaké straně od X?). Druhou sadou rozdílů jsou směry absolutního referenčního rámce, tvořeném osami země-moře a nahoře-dole, které směřují směr nalevo a napravo od osy země-moře (Bowden 2001, s. 277):

	směr nahoru	směr dolů	směr moře	směr země	Směr napříč osy země/moře
esiv	<i>yase</i>	<i>pope</i>	<i>lawe</i>	<i>lewe</i>	<i>noge</i>
alativ	<i>attia</i>	<i>appo</i>	<i>akla</i>	<i>akle</i>	<i>akno</i>
venitiv	<i>yama</i>	<i>poma</i>	<i>lama</i>	<i>lema</i>	<i>noma</i>
"strana"	<i>tattubo</i>	<i>umpo</i>	<i>kla</i>	<i>kle</i>	<i>kno</i>

Tyto výrazy se oproti českému „vpravo“, „vlevo“, „vpředu“, „vzadu“ liší nejenom používáním referenčním rámcem, ale i rozsahem užití. Často nahrazují předložková spojení, která se s některými podstatnými jmény ani nepoužívají:

Bowden 2001, s. 288

Lhan appo Gitan

Oni-jít dolů Gitan

„Šli dolů do Gitanu“.

Bowden 2001, s. 299

I nhan Tarnate poma

On jít Ternate zdola

„On přišel zdola z Ternate“.

Změna pořadí v druhé větě se děje podle ikonického principu, pro jazyk *taba* a další jazyky Moluk charakteristického (viz Bowden 2001, s. 399); nejdříve byl v Ternate, pak přišel sem.

Neobvyklost používání absolutního referenčního systému se pro nás projeví hlavně v tzv. zóně malých měřítek. Naprosto spontánně může být například použita takováto věta:

Bowden 2001, s. 281

Joloso polo nim kuda lawe

Lepší když tvůj střelec směr·moře-esiv

„Raději bys měl táhnout střelcem, který je směrem k moři“.

„Nominalizované tvary“ se používají k vyjádření vztahů mezi předměty, direkcionaly se mohou i kombinovat k odstínění prostorových významů:

Bowden 2001, s. 97

Loka adia um ni k-le

Banány tam dům jeho strana-směr·země

„Banány jsou na straně od domu k moři“.

Bowden 2001, s.280

Tabako adia kurusi ni le-we le-ma

Cigarety tam židle její směr·země-esiv směr·země-venitiv

„Cigarety jsou od židle směrem do vnitrozemí“.

V druhém případě se zase projevuje známý jev určování polohy pomocí fiktivního pohybu, který mimo jiné ztěžuje převod významového rozdílu „směru polohy“ a „směru pohybu“, který taba jinak přísně zachovává, do češtiny. Z hlediska češtiny bychom ovšem volili naopak alativ.

Ve větších vzdálenostech se ovšem význam direkcionalů stává ještě složitější (Bowden 2001, s. 281-284). V tzv. středním měřítku jsou ze čtvrtě Kota, kde Bowden prováděl výzkum, osady nalevo kolem pobřeží až do určité vzdálenosti *yase* („nahore“), a osady napravo *popo* („dole“). Od ostrova Makian je malý ostrov Moti umístěn *lawe* („směr moře“), zatímco největší moluuský ostrov Halmahera je *lewe* („směr země“). *Noge* („směr napříč osy země-moře“) jsou osady bezprostředně v sousedství osady Kota a některé osady na vzdáleném konci protilehlého pobřeží ostrova Halmahera.

V tzv. světovém měřítku jsou *popo* („dole“) ostrovy směrem na sever až po ostrov Ternate a *yase* („nahore“) ostrovy podle našich konvencí „dolů“ na jihovýchod kolem Halmahery a pak zpět na sever k ostrovu Gebe. Všechny vzdálenější ostrovy jsou *lawe* („směr moře“). Podle Bowdena jsou příčiny rozdělení ostrovů na ty které jsou „výše“ a „níže“ patrně historické (z „dolních“ mluvčí jazyka Taba zřejmě pocházeli).

Po (základ výrazů pro směr dolů) označuje také neznámé místo (*Hhan po lo e?* – Kam jdeš?, Bowden 2001, s. 285) a *ya* (základ výrazů pro směr nahoru) označuje naopak referenta známého mluvčímu i posluchači. *Appo* („dolů“) se současně objevuje i ve výrazech vztahujících se k budoucnosti (např. *mawoappo* – mawowo-appo (světlo-dolů), příští den, nebo *moto-po* – moto-appo (trochu-dolů), za chvíli, Bowden 2001, s. 291).

Jako celek působí oblast prostoru v jazyce Taba velice neobvykle a neočekávaně a skutečně razantně zpochybňuje všechny intuitivní představy o prostoru jako něčem poměrně jednoduchém a univerzálním.

2.2.2. Tobelo.

Jazyk Tobelo ze severu ostrova Halmahera používá podobný systém, v něm však absolutní referenční systém určuje i směr pohybu. Směrové afixy, určující směr pohybu podle os země/moře a nahoře/dole, mohou nahrazovat pádové koncovky u podstatných jmen a používá se jich i u sloves a směrových adverbii, která podle stejných os určují polohu vzhledem k deiktickému centru:

Holton 2003, s. 48

*Ngohi t-a-**iha**-oka-ua dina-**iha** o-hongana-**iha***

Já jdu-do·vnitrozemí-perf.-neg ve·vnitrozemí-do·vnitrozemí les-do·vnitrozemí

„Už nikdy nepůjdu do lesa (do vnitrozemí)“.

Výraz jako *o-Labi-Labi-ilye* („Labi-Labi-dolů“) má význam *k* nebo *od* Labi-Labi podle toho, odkud subjekt vyšel (Holton 2003, s. 52). Podle absolutních os se tvoří i část ukazovacích zájmen (vedle dvojic pro blízké/vzdálené (puntuální a areální), které absolutní směr nerozlišují). Celý systém vypadá následovně (Holton 2003, s. 18 a 27):

	směr nahoru	směr dolů	směr moře	směr země	Směr napříč osy země/moře
Směrová demonstrativa puntuální	<i>dakena</i> <i>dakenanga</i>	<i>daena</i> <i>daenanga</i>	<i>danena</i> <i>danenanga</i>	<i>dinena</i> <i>dinenanga</i>	<i>dokena</i> <i>dokenanga</i>
Směrová demonstrativa areální	<i>dakáa</i> <i>dakaanga</i>	-	<i>danáa</i> <i>danaanga</i>	<i>dináa</i> <i>dinaanga</i>	<i>dokáa</i> <i>dokaanga</i>
Směrová adverbia	<i>daku</i>	<i>dau</i>	<i>dai</i>	<i>dina</i>	<i>doka</i>
Směrové afixy	<i>-ilye</i>	<i>-úku</i>	<i>-óko</i>	<i>-iha</i>	-

Osa moře/země může znamenat i směr z domu/do domu nebo v některých oblastech k řece/od řeky. Osa nahore/dole může také znamenat směr podél pobřeží „nahoru“ (ven) ze zátoky, dolů po řece nebo dolů po svahu, koncovky „dolů“ se používá i ve významu komplexivního vidu.

2.2.3. Tidore

Používání absolutního referenčního rámce mohou ovlivnit i sociokulturní faktory. V jazyce tidore se např. směr „nahoru“ orientuje podle polohy bývalého sultánova paláce, nebo v dnešní době někdy podle sídla představeného oblasti. Nová Guinea je „nahoru“ (snad proto, že leží proti směru mořského proudu), Halmahera „směrem k zemi“. Směr je také inherentní některým slovesům, např. jíst, sednout si, zasít apod. se činí „dolů“, vzbudit se, otevřít, zvednout a také všechna slovesa myšlení a vyjadřování směřují „nahoru“. „Dole“ se nachází také minulost (nahore pro budoucnost se ale nepoužívá, Staden 2000, s. 354). Přestože tidore má intrinzní i relativní termíny, častěji používá absolutní koordináty, např.:

Staden 2000, s. 334

No-tede yohu la-isa kambo.

ty-zvednout noha nom-směr-země trochu

Specifikace polohy v absolutním referenčním rámci je neobyčejně rozšířená (třebaže není obligatorní):

Staden 2000, s. 159

Saida-tai hoda ngori-re ua.

Saida-směr-moře vidět já-tady ne

„Saida (tam k moři) mne (tady) neviděl.“

O rozdílu mezi východiskem a cílem pohybu zpravidla rozhoduje pořádek slov. Absolutní referenční rámec v tidore se opírá o směrová slovesa (vyjadřují pohyb) a lokacionály (vyjadřují polohu a tvoří zvláštními afíxy i predikáty a přívlastky):

	směrová slovesa	lokacionály
směr moře	<i>hoo</i>	<i>-tai</i>
směr země	<i>isa</i>	<i>-tina</i>
dolů	<i>tora</i>	<i>-tau</i>
nahoru	<i>ine</i>	<i>-tahu/tau</i>
sem/tady	<i>ino</i>	<i>-re</i>

tam/odtud	<i>ia</i>	<i>-ge</i>
tam (vzdálenější)		<i>-ta</i>

Používání absolutního referenčního rámce je typické pro mnoho jazyků Indonézie a Oceánie (balijsština, longgu, markézština, samojština, mwotlap aj.). Podle A. Francoise (Francois 2004) vykazují mnoho společných znaků. Nejčastěji používanými osami jsou osa země/moře a tzv. hlavní nebo navigační osa, jejíž směry se ve většině oceánských jazyků bez ohledu na etymologické změny označují jako „nahore“ a „dole“, tak, že osa směřuje „dolů“ přibližně na severozápad. V odpovídajícím kontextu se ovšem někdy může její orientace posunout tak, že pravoúhle protíná osu země-moře. Osa země-moře platí pouze na pevnině a zpravidla i moři kolem ní a v tomto smyslu tedy absolutní není. Směry osy země-moře se někdy také označují jako směry „nahoru“ a „dolů“, „dovnitř“ a „ven“, nebo souvisí s označením moře a země nebo lesa. V zmiňovaném jazyce taba a kupř. v manamštině se ovšem termínů nahore/dole používá i pro směr *kolem* ostrova („dolů“ doprava v tabaštině, doleva v manamštině). Systém může mít různé další implikace, např. v jazyce nalik (souostroví Nové Irsko) odpovídá směr „dolů“ zároveň minulosti, směru od moře a severozápadnímu směru, odkud etnikum podle mýtů přišlo, - a směr „nahoru“ budoucnosti i jihozápadnímu směru jejich údajného historického cíle (Volker 1998, s. 75). Na Bali je směr do vnitrozemí považován za posvátný a reguluje i některé běžné činnosti (Wassman, Dasen 1998).

2.2.4. Dyirbal

Opozice nahore/dole plní množství funkcí velice často. Současně existují i jazyky, které rozlišují mezi různými druhy nahore/dole. Jako příklad takového jazyka lze uvést jazyk dyirbal. V dyirbalu existují ukazovací zájmena pro věci blízké, vzdálené viditelné (používané i jako neutrální forma) a neviditelné. Vedle nich existují analogicky tvořená ukazovací příslovce rozlišující lokativ, ablativ, alativ místní a alativ směrový (u podstatných jmen chybí, Dixon 1972, s. 255). K ukazovacím zájmenům a příslovcím se mohou připojovat ještě tzv. vázané formy, rozlišující stupeň vzdálenosti a směr, určovaný podle sklonu terénu a vodního toku:

	dolů (po svahu)	nahoru (po svahu)	dolů po proudu	nahoru po proudu
krátká vzdálenost	<i>-bayd'i</i>	<i>-dayi</i>	--	--
střední vzdálenost	<i>-bayd'a</i>	<i>-daya</i>	<i>-balbala</i>	<i>-dawala</i>

nost				
dlouhá vzdále-				
nost	- <i>bayd'u</i>	- <i>dayu</i>	- <i>balbalu</i>	- <i>dawulu</i>

za řekou	- <i>guya</i>
daleko	- <i>bawal</i>
vzadu (pouze v jednom dialektu)	- <i>ɲaru</i>

Kombinovat se mohou s vázanými formami z druhé skupiny:

(vertikálně)dole	- <i>gali</i>
(vertikálně)nahoře	- <i>gala</i>
vpředu	- <i>galu</i>

Gala znamená v některých dialektech také „dnes“ (v minulosti), zatímco příští víkend se tvoří s vázanou formou *-bayd'i-*, minulost se tedy v *dyirbalu* nachází „nahore“ a budoucnost „dole“ (Dixon 1972, s. 115). Vázané formy lze zesílit přidáním intenzifikátoru *-ru* (*-gu*), ukazovací zájmena a adverbia reduplikací. Od demonstrativních kořenů se odvozují i další výrazy (*yaŋuŋin* – osoba nebo věc odtamtud, Dixon 1972, s. 252). Ve zdvořilostním rejstříku, charakteristickém maximálním využitím gramatických konstrukcí, se z vázaných forem odvozují slovesa pohybu, v běžném jazyce jim zpravidla odpovídají samostatné lexémy.

2.2.5. Jup'ik

V inuitském *jup'iku* se absolutní referenční rámec projevuje především v oblasti mimořádně bohatého systému ukazovacích zájmen. Třebaže systém ukazovacích zájmen v *jup'iku* není zcela pravidelný ani formálně, ani významově, lze ho nahlížet jako kombinaci tří paradigmat se třemi, pěti a dvěma členy. Celkový počet ukazovacích zájmen je tedy 30. Ukazovací zájmena rozlišují, zda má objekt polohu vymezenou, rozšířenou (je rozprostraněný nebo se volně pohybuje) nebo skrytou, mimo dosah vnímání. Dále se rozlišuje, zda se nachází blízko mluvčího nebo blízko posluchače; vertikálně nahoře nebo nahoře po svahu; přes nebo za (řekou, cestou, dlouhým stolem apod.); směrem do vnitrozemí, vzhůru po řece, uvnitř, nebo venku, směrem ke břehu; dole, dolů po svahu nebo dolů po řece nebo směrem ke vchodu (Jacobson 1995, s. 75):

	vymezené	rozšířené	skryté
(tento) blízko mluvčího	<i>una</i>	<i>man'a</i>	<i>imna</i>
blízko posluchače	<i>tauna</i>	<i>tamana</i>	--

dál	<i>ingna</i>	<i>augna</i>	<i>amna</i>
přes	<i>ikna</i>	<i>agna</i>	<i>akemna</i>
nahoře po svahu	<i>pingna</i>	<i>paugna</i>	<i>pamna</i>
nahoře	<i>pikna</i>	<i>pagna</i>	<i>pakemna</i>
vespod, dolů po svahu	<i>kan'a</i>	<i>un'a</i>	<i>camna</i>
dolů po řece, směrem ke vchodu	<i>ugna</i>	<i>unegna</i>	<i>cakemna</i>
uvnitř, do vnitrozemí	<i>kiugna</i>	<i>qaugna</i>	<i>qamna</i>
venku	<i>keggna</i>	<i>qagna</i>	<i>qakemna</i>

Do tabulky se nehodí zájmeno *ukna*, „ten-blížící-se“, které je v tomto smyslu opakem *augna* (vzdalující se objekty). *Imna* se také často používá v anaforickém smyslu apod.

Stejně jako v dyirbalu i v ju'piku se ze základních forem tvoří celá řada dalších tvarů s různými funkcemi, např. *makumiu* „zdejší“ (obyvatel). Ukazovací příslovce rozlišují lokativ, ablativ, alativ (nebo „terminalis“), perlativ (nebo „vialis“) „směrový alativ“ („druhý terminalis“, který u podstatných jmen chybí) a „predikativní tvary“, např. *pikai* – „tam nahoře!“. Demonstrativní zájmena tvoří také vokativní tvary, např. *kacuuq* – „ty tam dole“. Slovesa se odvozují z tvarů perlativu, alativu, směrového alativu a tvoří se i tvary s významem „být daleko v daném směru“.

Z demonstrativ se odvozují také některé pozicionály, určující pozici vzhledem ke vztažnému objektu, např. *uatiini* – „(v prostoru) od něj směrem ke dveřím nebo dolů po řece“. Jiné pozicionály se tvoří z jiných kořenů, i když mají odpovídající význam, např. *keluani* – „od něj směrem nahoru po svahu“ (Jacobson 1995, s. 100). Časové vztahy se vyjadřují pomocí pozicionálů s doslovným významem „před“ a „zad“ (lodě nebo nějakého dopravního prostředku).

Významům demonstrativ odpovídají také příslušná slovesa, např. *tag'uq* – „jde nahoru po svahu“, *mayurtuq* – „jde nahoru“, *atrartuq* – „jde dolů po svahu“ i „jde dolů“ (tak jako u demonstrativ jsou zde dva významy pro nahoře a jeden pro dole, Jacobson 1995, s. 167). Stejně jako v dyirbalu se tedy stejná sémantická organizace projevuje i u etymologicky nepříbuzných slov z jiných slovních druhů.

2.2.6. Tanacross

Direkcionály v athabaském jazyce tanacross rozlišují vzdálenost od mluvčího, směr polohy vzhledem k mluvčímu a pohyb vzhledem k danému místu. Vzdálenost od mluvčího se

vyjadřuje prefixy, které rozlišují čtyři stupně vzdálenosti plus neutrální formu (Holton 2000, s. 294):

1. stupeň vzdálenosti	<i>da-</i>
2. stupeň vzdálenosti	<i>na-</i>
3. stupeň vzdálenosti	<i>ya-</i>
4. stupeň vzdálenosti	<i>ya'a-</i>
neutrální forma	<i>a-</i>

Kmen rozlišuje směr pohybu a polohy (Holton 2000, s. 295):

	alativ	punktuál	areál	ablativ
nahoru po proudu	<i>-ⁿde'é</i>	<i>-ⁿdé·</i>	<i>-ⁿdíg</i>	<i>-ⁿdždi</i>
dolů po proudu	<i>-ⁿa·da·</i>	<i>-ⁿdá·</i>	-	<i>-ⁿdâ·dz</i>
od řeky, nahoře	<i>-ⁿdeg</i>	<i>-ⁿdég</i>	<i>-ⁿdóg</i>	<i>-ⁿdédz</i>
k řece	<i>-tθen'</i>	<i>-tθí·</i>	<i>-tθúg</i>	-
za řekou	<i>'-ná·n'</i>	<i>-ná·n</i>	<i>-ⁿdaz</i>	<i>-ⁿdâz</i>
dole	<i>'-žég'</i>	<i>-žé·</i>	<i>-žóg</i>	<i>-žéz</i>
pryč	<i>- 'en'</i>	-	<i>- 'óg'</i>	<i>- 'âz'</i>

Areál označuje pohyb v dané oblasti, punktuál naopak pevné umístění. Podle osy k řece/od řeky se určuje i směr z domu/do domu i v případě že je dům orientován jinak, než je tradičně zvykem.

V jiných na-deněských jazycích může být podobný systém použit i vzhledem k moři. Jazyk eyak používá direkcionály *-lahz* (dopředu, k moři, na jih), *-V·zi* (směrem k ohybu), *-li'* (v dutině, vzadu, na zádi, zpátky nebo netypicky dolů po proudu, což vzniklo patně v době kdy žili nad kaňonem, Leer 1989, s. 589). Hranice mezi absolutním a relativním nebo intrinzičním referenčním rámcem tedy není absolutní. Tlingitský direkcionál *dà·g*, překládaný jako „od kraje/do centra otevřeného prostoru“, může znamenat směr do centra obydleného prostoru, na volné moře, k ohništi, kahanu nebo kamnům, *dà·G* naopak zpátky z otevřeného prostoru, do lesů, do vnitrozemí, z obytného prostoru nebo od ohně. Je přitom zajímavé, že právě oheň a moře fungují v indiánské kultuře jako médium pro komunikaci s jiným světem (Leer 1989, s. 585).

2.3. Pohyb a pozice

Cassirer považoval za charakteristické pro primitivní jazyky přesné a přísné označování prostorových určení (Cassirer 1996, s. 155). Zmiňuje přitom slovesné tvary a demonstrativa v indiánských jazycích nebo termíny pro polohy lidského těla v jávanštině. V diyari (Austin 1981, s. 139) existují také slova pro vzdálený zvuk lidských hlasů (*kaldá*), zvuk lid-

ských hlasů poblíž (*ɲayala*) nebo vzdálený zvuk pohybu (*kunɲara*), zájem současné lingvistiky však vyvolává spíše formálnější vyjadřování prostorových vztahů.

V mnoha jazycích má velký význam vyjadřování směru akce vzhledem k deiktickému centru. Čadské jazyky rozlišují kategorie alativu a venitivu, podle směru k deiktickému centru nebo od něj (Jungraithmayr 1998, s. 83). V jazyce jingulu se slovesa přijít a odejít (spolu s prostorově neutrálním dělat) používají k tvoření všech ostatních určitých slovesných tvarů (Pensalfini 2003). Směry se pochopitelně vyjadřují i jinými referenčními rámci. Jazyk maršalských ostrovů používá jednu sadu směrových afixů pro směr k mluvčímu, k posluchači a pryč od obou, současně se sufixy pro směr dopředu, dozadu, nahoru, dolů, dovnitř, ven, na východ, na sever, na jih, na západ, k moři, k pevnině, z laguny a do laguny (Bender, s. 455):

ɲey yəmɔj ham weŋ-mahan-tak keŋ bar weŋ-lik-wɔj

Až to-skončí duše-tvoje jít-dopředu-ke mě ty-imperativ znovu jít-zpátky-k tobě
„Až přijdeš dopředu, prosím vrať se zpátky na své místo.“

Sibiřská ketština rozlišuje příslovce pohybu z břehu do lesa a opačně (*áɣà / ígdà*), po proudu nahoru po ledě a opačně (*étà / átà*), po proudu nahoru lodí a opačně (*éskà / tíyà*), nebo z vody na břeh (Vajda 2004, s. 41). Tibetský jazyk qiang rozlišuje směry nahoru / dolů, po proudu / proti proudu, do (deiktického) centra / z centra a dovnitř / ven (LaPolla, Huang 2003). Kromě směru pohybu se mohou vyjadřovat i jiná prostorová určení. V mohawku mohou afixy pro směr k deiktickému centru znamenat i děje odehrávající se v blízkosti, naproti tomu v australském tiwi afix vzdálených akcí znamená se slovesy pohybu pohyb sem (Osborne 1974, s. 45). Tiwi používá i speciální „pohybový“ aspekt, v australském jazyce ngiyambaa se vyjadřují děje odehrávající se „vzadu“. V australských jazycích se často objevuje prolativ, vyjadřující současný pohyb subjektu slovesa vzhledem k jinému referentu (například v diyari, Austin 1981, s. 79). V mnoha amerických i australských jazycích (navaztina nebo nahuatl) s bohatou verbální morfologií se objevuje řada částečně vidových a způsobových afixů, specifikujících dráhu slovesa, jako je perambulativ, vyjadřující bezcílý pohyb, prefixy s významem „sem“, „tam“, „zpátky“, „tam-a-zpátky“, „sem-a-zpátky“, „do vody“, „dolů“, „různými směry“, „pryč“ atd. Direkcionály v choctaw rozlišují deiktický směr pohybu děje a směr pohybu před vlastním dějem („*double-event directionals*“, Broadwell 1998). V některých australských jazycích je kategorie tzv. přidruženého pohybu nebo trasy („*associated motion / path*“) mimořádně rozvinutá (Wilkins et al. 1998, Simpson 2002). Jazyk adnyamathanha používá afixy s významem „přijít a...“, „rychle přijít a...“, „odejít a...“, „rychle odejít a...“, „jed-

nou na cestě sem...“ , „stále během cesty sem...“ , „jednou na cestě...“ , „stále během cesty...“ , „zatímco být stále v pohybu...“ , „...a odejít“. Direccionály získávají často vidové nebo účelové významy, v jazyce yandruwandha může sufix *-thika-* znamenat směr zpátky nebo akci činěnou pro někoho jiného, *-thalka-* akci směřující nahoru nebo probíhající ráno (Austin 1989, viz také Adelaar 2006).

V nahuatlu se vyjadřování směru kombinuje s vyjadřováním času (Wolgemuth 2002, s. 97-98). Až poetické rozměry fungování kategorie „přidruženého pohybu“ snad nejlépe přiblíží tato ukázka, popisující pochod Španělů na Tenočtitlán (Bright 1998, s. 142-143):

Olóliuhtihuítzeh, tepéuhtihuítzeh, teuhtli quiquetzihuítzeh....

„Přicházeli seskupeni, přicházeli valíce se vpřed, přicházeli zvedající prach“...

Auh cequintin huel moch tepoztli motquitihuítzeh, tétepoztin mochiuhtihuítzeh, pepetlacatihuítzeh

„A někteří z nich přicházeli zcela obaleni kovem, přicházeli proměnění v kovové muže, přicházeli jiskříce“...

Auh in ímitzuinhuán yacatihuítzeh quinyacántihuítzeh, ínyacac íhcatihuítzeh ínyacac onotihuítzeh, íhíhícatihuítzeh, ínténcualac pípilcatihuítzeh.

„A jejich psi přicházeli vpředu, přicházeli vedouc je, přicházeli rozvinuti vpředu, přicházeli stále supíce, přicházeli s kapajícími slinami“.

Jako příklad bohatství směrových afixů, které byly jedním z hlavních důvodů, proč podle Cassirera hraje prostor v primitivních jazycích mimořádnou roli, lze uvést směrové afixy v jazyce karuk (Bright 1957, s. 94-111):

<i>-ra'</i>	sem
<i>-mu</i>	tam
<i>-rô'vu</i>	odtud nahoru proti proudu
<i>-rupu</i>	odtud dolů po proudu
<i>-váarak</i>	sem zhora po proudu
<i>-ura'</i>	odtud) vysoko nahoru
<i>-unih</i>	(odtud) hluboko dolů
<i>-faku</i>	sem z velké výšky
<i>-iš(riv)</i>	z malé výšky (do výšky člověka), rezultativ
<i>-sip(rih)</i>	do malé výšky, začít

<i>-kaθ</i>	odtud přes vodní těleso
<i>-rina</i>	sem přes vodní těleso, přes
<i>-kara</i>	směrem do centra vodního tělesa, do úst
<i>-riPa·</i>	směrem z centra vodního tělesa, z vody, z ohně
<i>-rúPa</i>	z úst
<i>-kírih</i>	do ohně, na oheň
<i>-kúrih</i>	do vody, dutiny, otvoru
<i>-rámnih</i>	do pouzdra, nádoby
<i>-ríšuk</i>	z pouzdra, nádoby
<i>-rúprih</i>	dovnitř skrz pevnou látku
<i>-rúpraṽ</i>	ven skrz pevnou látku
<i>-vara</i>	dovnitř skrz trubicovitý prostor
<i>-kiv</i>	ven skrz trubicovitý prostor
<i>-fúruk</i>	do uzavřeného prostoru
<i>-rúPuk</i>	z uzavřeného prostoru
<i>-váraya</i>	sem a tam, v uzavřeném prostoru
<i>-θuna</i>	sem a tam, na otevřeném prostoru
<i>-taku</i>	na horizontální povrch
<i>-kiv</i>	na vertikální povrch
<i>-vrin</i>	opačným směrem
<i>-tunna</i>	k sobě
<i>-vruk</i>	dolů přes okraj
<i>-paθ</i>	okolo v kruhu
<i>-vra</i>	(dozadu) přes
<i>-vrik</i>	v reakci na pohyb
	a další.

Podobně jako v jiných jazycích se v jazyce karuk systém absolutních os vyjadřuje i v dalšími prostředky. Z adverbii *ma'* (od řeky), *sa'* (k řece), *ka'* (nahoru proti proudu) *yu'* (dolů po proudu), *su'* (dole, vevnitř) a *iθya* (přes, za) se odvozují další výrazy jako *kô·θ* - na druhém břehu nahoře proti proudu, *yú·θ* - na druhém břehu dole po proudu, *káro·kam* - dole po proudu směrem od řeky, *yuRúkam* - nahoře proti proudu od řeky (Bright 1957, s. 84) nebo *nani-kkárúk* (mě-nahoře proti proudu) - ode mne nahoru po proudu (Bright 1957, s. 57).

Směrové afixy vznikají většinou ze sériových sloves nebo participiálních konstrukcí. Směr pohybu, stejně jako další prostorové vztahy, mohou být vyjadřovány i přímo samotným slovesem. Způsob popisu pohybové události („*motion event*“) se také v různých jazycích liší. Rozdíly mohou spočívat v segmentaci děje, způsobu sjednocování sémantických funkcí, používaném referenčním rámci nebo vyjadřovaných charakteristikách. Některé jazyky popisují pohyb jako jednotlivé změny stavu (*tidore*). V otomangézských jazycích se objevují slovesa tzv. kruhového pohybu („*round motion*“) v perfektu označující odchod někam a návrat, v imperfektu kteroukoli fázi mezi tím, slovesa se kromě k deiktickému centru vztahují k tzv. bázi (Macaulay 1996, s. 169-172). V sibiřské ketštině se rozlišují slovesa pro kruhovou cestu trvající krátce, dlouho a velmi dlouho (subjekt se nevrátí, nebo se vrátí po několika měsících, Vajda 2004, s. 71).

V jazycích, které vyjadřující směr přímo slovesem, mohou existovat omezení ohledně počtu vztažných objektů, které lze vyjádřit v jedné větě (Bohnmeyer 2003, s. 90). Na tomto základě byla vytvořeno několik typologií (Slobin, Talmy), rozlišující jazyky verbálně a satelitně rámcové („*satellite-framed*“ a „*verb-framed*“), zpravidla doplňované typem jazyků se sériovými slovesy, nebo jazyky zdůrazňující způsob a zdůrazňující dráhu („*manner-salient*“ a „*path-salient*“). Tyto typologie se ovšem neomezují na způsob vyjadřování pohybu, rozdíl mezi verbálně a satelitně rámcovými jazyky se může týkat i dalších vztahů.

Cassirer sám rozlišoval mezi jazyky nominálního a verbálního typu (Cassirer 1996, s. 170). V nominálním převládá vyjadřování klidu na místě, zatímco ve verbálním vyjadřování směru, jazyky vyjadřující slovesem polohu tvoří přechod. Nominální formy přitom pokládá za původnější. Taková analýza je těžko udržitelná, protože v každém jazyce musí být víceméně vyjádřeno obojí. „Prostorová substantiva“ vyžadují slovesný predikát a zpravidla se kombinují s vyjádřením směru pomocí pádů nebo směrových sloves. Výjimečně může být pohyb a poloha rozdělena tak, že se prakticky vyjadřuje „pohyb + poloha na místě“ nebo „poloha na místě + pohyb“ místo „pohyb do“, „pohyb z“. Stejně jako pohybová slovesa se i výrazy pozice často gramatikalizují a stávají se součástí složených slovesných tvarů, zájmen, nebo získávají charakter spony.

Kategorie přidružené nebo rezultativní pozice vyjadřuje nejčastěji vertikální a horizontální polohu, případně tři základní pozice, sedět, ležet a stát. V amazonských jazycích se vyjadřuje také „viset“ pro polohu v hamace (Grinevald 2006, s. 10). Tyto pozicionály také mohou rozlišovat některé významy nebo mají charakteristické konotace a metaforické extenze. V jazyce kuna je například poloha v hamace symbolické vyjádření náčelnické moci nebo referuje k pozici kapitána kanoe. Jazyky se částečně liší v tom, zda kladou větší důraz na vyjadřo-

vání samotné pozice nebo vztažného objektu. Nejbohatší paradigmatata pozicionálů nalezneme patrně v majských jazycích tzeltalské skupiny. Tvoří zde samostatnou skupinu slov podobnou slovesům nebo přídavným jménům (někdy označované i jako dispozicionály) a čítající někdy až několik stovek členů, s bohatými derivačními možnostmi pro vyjádření řady funkcí. Sémantické rozdíly mezi různými druhy pozicionálů se mohou týkat vlastností předmětů, charakteristik podkladu, trvalosti a motivace pozice, konfigurace končetin a orientace objektu (ležet na zádech, na břicho nebo na boku). Předložka užívaná s pozicionály má naproti tomu zpravidla jen zcela obecný význam.

2.4. Pády a předložky

Také v případě pádů má podle Cassirera prostorový význam primát před logicko-gramatickým (tím se přikláněl k tzv. lokalistické teorii pádů). Jako ilustraci prostorových pádů si vybral pády v amerických a „uralsko-altajských“ jazycích. Na jedné straně jim v této oblasti přiznal „přednost“ před našimi jazyky, na druhé straně je tím zařadil k „*ještě...čistě smyslovému výrazu*“ (Cassirer 1996, s. 169). Bohatství pádových koncovek v uralských jazycích je notoricky známé. U kavkazských jazyků se zpravidla uvádí mnohem větší počet pádů, jejich koncovky jsou ovšem morfologicky komplexní (Kracht 2000). Pády se v některých jazycích dělí na vnitřní, vnější a povrchové (maďarština), v hopijštině existují pády difusivní, punktuální a intenzivní (Malotki 1983, s. 18-19). Pádové koncovky mohou vyjadřovat vzdálenost, neviditelnost objektu nebo směr v absolutním referenčním rámci („dole“, „nahore“ a „za“, himalájské jazyky skupiny kiranti). Postpozice v ketštině rozlišují až tři stupně vzdálenosti (Vajda 2004, s. 42). Naproti tomu existují jazyky, které nejenom nepoužívají pády, ale ani jejich prostorové adpozice nebývají příliš diferencované. Splývání východiska nebo cíle se stativní polohou je velmi časté. Rozdíly mezi východiskem a cílem mohou být vyjadřovány přímo slovesem (v tzv. verbálně rámcových jazycích), nebo se dají poznat pouze z kontextu, často s pomocí direkcionalů. V africkém jazyce wan je přesný vztah ke vztažnému objektu explicitně označen tehdy, pokud sloveso vyjadřuje směr, ale je třeba ho poznat z kontextu, pokud označuje způsob pohybu (Nikitina 2006a). V amazonském jarawara existuje množství afixů, které označují např. pohyb vzhledem k vodě, nahoru po proudu, k okraji, zpátky, volným prostorem aj., ale role vztažných objektů je označena jen velmi vágně (určena je zpravidla právě afixy slovesa, Dixon 2004, s. 122):

Afiao ka-ke-ka Botofejo jaa

Letadlo pohybovat se-sem-declarativ Porto Velho postp.

„Letadlo přilétá z Porto Velho“.

Afiao to-ko-ma-ka Botofejo jaa

Letadlo pryč-pohybovat se-zpátky-declarativ Porto Velho postp.

„Letadlo odlétá zpátky do Porto Velho“.

Jazyky s diferenciovanějšími paradigmaty adpozic nabízejí podobně jako kategorie pozicionálů celou řadu možností. V jazyce tiriyo existují adpozice, které označují umístění na povrchu s nějakým vrcholkem (*rehte*; Levinson, Meira 2003, s. 491), ve vodě (*hkao*) nebo věci zavěšené z obou stran (*awe'e*, Levinson, Meira 2003, s. 496). V jazyce ye'li[^] dnye adpozice '*nede*' zřejmě označuje kontakt připíchnutím (Levinson, Meira 2003, s. 490). Korejšтина rozlišuje umístění těsné a volné. Celá řada variací existuje v různých okrajových případech. Jazyk wan vyjadřuje „v domě“ jako „pod domem“, podobně jako naše „pod stanem“. Jeden a tentýž prostorový vztah tak může být každým jazykem označován jinak, v některých jazycích jako intrinzitní („směrem ploché strany“ v čalkatongské mistečtině), absolutní (na/nad v korejštině) nebo pouze kontaktivní (české „na“). Různé jazyky tedy předávají o prostorových vztazích zcela rozdílné informace. Tato skutečnost se stala základem i některých psycholingvistických výzkumů vlivu jazyka na paměť a na řešení prostorových úloh.

2.5. Prostorová deixe

Cassirer věnoval velkou pozornost prostorové deixi a považoval ji za jednu z nejstarších jazykových vrstev. Proto se v ní podle Cassirera silně projevuje hláskový symbolismus (Cassirer 1996. s. 158-159). Podle některých současných hypotéz používá většina demonstrativních forem široké nízké samohlásky pro vyjádření vzdálenosti a vysoké pro vyjádření blízkosti. Řada jazyků tomuto schématu neodpovídá, je ovšem možné, že se jedná o asociaci specifickou pro některé jazykové skupiny a že samohlásky v ukazovacích výrazech mají tendenci být co nejvíce kontrastní. Někdy se vzdálenost zdůrazňuje prodlužováním. Jazyky s tóny mohou použít pro vyjádření stupňů vzdálenosti i tento prostředek (Zima 1970, s. 49).

Podle Cassirera je také prostorová deixe základem pozdějšího rozlišování osob a vytváření „světa objektů“. Je pravda, že v mnoha jazycích demonstrativa korelují se systémem osob, jako by vytvářeli určitý „sociální“ prostor. Mnoho jazyků rozlišuje předměty blízké mluvčímu a předměty blízké adresátovi (může se jednat i o metaforickou blízkost), předměty blízké oběma nebo předměty blízké osobě, která je přítomná, ale není adresátem (mopan

maya, indonézský samal). Tímto způsobem se určuje i zdroj informací nebo se nahrazují přivlastňovací zájmena.

Cassirer upozorňuje také na označení osoby v japonštině nebo altajských jazycích, která mají původně prostorový význam („střed“). V tom ovšem ztěžší můžeme hledat svědectví o počátcích jazyka, v případě asijských jazyků je náhrada osobních zájmen méně přímými označeními v podstatě progresivním jevem. Nejvíce Cassirer zdůrazňuje fakt, že člen (jehož význam vidí v „určitějším vypracování pojmu substance“) a zájmena třetí osoby měla původně prostorový význam a že v jazycích primitivních národů se bez specifikace tohoto prostorového významu často nelze obejít.

Jako o jazyku bez obecného zájmena třetí osoby se často mluví o latině. Mezi další jazyky lze zařadit některé australské jazyky (Dixon 1972, s. 8), například thargari (objekty blízké, vzdálené, nepřítomné) nebo pittapitta (přední, zadní, vzdálené) a některé jazyky indiánské. Jazyk chemehuevi, rozlišuje blízké, vzdálené a neviditelné i v osobních příklonkách (Press 1979, s. 47). Většinou však bývá prostorový význam neutralizován. Dále Cassirer uvádí čero-kézštinu nebo jazyk indiánů kmene Ponca, ve kterých se členy pro živé bytosti liší podle toho, zda sedí, stojí, nebo se pohybují (Cassirer 1996, s. 163). V indiánském jazyce seri vedle neutrálního členu existují členy vytvořené nominalizací sloves pro objekty ležící, stojící, sedící, blížící se a vzdalující se. Poloha je přitom často chápána metaforicky a může i rozlišovat příbuzná slova, například slovo *zaah* se členem pro sedící objekty znamená slunce, se členem pro stojící objekty den (Marlett 2005, s. 66)

Jako historicky starší jev charakteristický pro primitivní jazyky označuje Cassirer všechny významy, které člen vyjadřuje vedle své „obecné funkce“. K tomu je ovšem třeba poznamenat, že tuto „obecnou funkci“ v ryzí podobě nevyjadřuje ani němčina, na rozdíl nejen od angličtiny (*the* bez ohledu na rod i číslo) ale i řady „primitivních“ jazyků v západní Africe nebo Severní Americe. Co uvádí jako příklad primitivnějších fází (jmenný člen austronéských jazyků, větný člen západoafrických jazyků) jsou jevy pouze více exotické a s ničím primitivním ani „konkrétnějším“ žádnou zjevnou souvislost nemají.

Samotná demonstrativní zájmena a příslovce (mohou to být ovšem i afixy nebo dokonce slovesa) jsou rovněž zajímavou oblastí výzkumu. Některé jazyky „přírodních“ národů mají mimořádně bohatý systém demonstrativ (inuitské jazyky), zdaleka to však neplatí obecně. Většina jazyků na světě rozlišuje demonstrativy pouze dva nebo tři prostorové významy. S. Imai (2003) upozorňuje, že skutečný význam demonstrativ se zjišťuje poměrně obtížně a názory na bohatost deiktického systému se mohou lišit. Otázkou je např. maximální počet stupňů vzdálenosti, který může jazyk rozlišovat. Velké množství stupňů vzdálenosti se uvádí

pro malgaštinu nebo jazyk venda. Africký jazyk bemba rozlišuje předměty přímo u mluvčího, blíže k mluvčímu než k posluchači, stejně daleko od obou a u posluchače nebo vzdálenější (Welmers 1973, s. 258). Australský jazyk diyari (Austin 1981, s. 45) vyjadřuje pět stupňů vzdálenosti pomocí sufixů obligatorně připojovaných k adverbium „tady“ (*nhĩnkida* → *nhĩnkiya* → *nhĩnkipada* → *nhĩnkiwa* → *nhaka*), někdy také čtyři stupně se zájmeny a dva s podstatnými jmény, většinou s lokativním významem.

Jazyky muna (Berg 1989, s. 825) a khasi (Rabel 1961, s. 67) rozlišují předměty u mluvčího, u adresáta, blízké, vzdálené, horní, dolní (v khasi) a neviditelné. Demonstrativa mohou rozlišovat směr pohybu, orientaci předmětů, nebo směr polohy v absolutním nebo relativním referenčním rámci. V jazyce seri se demonstrativa (dva stupně vzdálenosti u prostých, tři u kombinovaných) mohou kombinovat se zmiňovanými členy pro odstínění prostorových významů (Marlett 2005, s. 69). Často jsou demonstrativa rozlišována podle vertikální osy, především v horských oblastech, a někdy referují i ke geografickým jevům (mexický jazyk cora). Existují i jazyky se zájmeny pro „tady vevnitř“ (inuktikut, jukatecká majština), „tam vevnitř“ (tolai, tepehuanština), nebo „na druhé straně“. V jazyce kiowa existují formy pro region ohraničený a neohraničený.

Význam demonstrativ nemusí být pouze prostorový, ale spíše obecně deiktický, může se jednat o metaforickou „vzdálenost“ psychologickou, anaforickou apod. S tím souvisejí i jejich další funkce. Demonstrativa mohou speciálně vyjadřovat kontrast, výběr, direktivní (ukazovací) a oferativní (vybízející) funkci, nebo vokál. Taiwanský jazyk tsou rozlišuje také různé „rekognoskační“ funkce (věci viditelné, věci neviditelné, ale viděné v minulosti, věci neviděné, ale známé, Dyen 1971, s. 183). Demonstrativa tak vyjadřují významy podobné kategorii evidenciality u sloves. Některé jazyky používají demonstrativa pro vnímatelné, ale neviditelné věci (často však směřují k anaforickému významu). „Neviditelnost“ objektu může znamenat také nejzazší vzdálenost, odkazovat k minulosti, někdy se však sama člení podle stupňů vzdálenosti (Kwakiutl).

2.6. Jazyk prostoru a kultura

Způsoby vyjadřování prostoru v různých jazycích jsou tedy mimořádně rozmanité. Jsou výrazně ovlivněny přírodním i kulturním prostředím. Na druhou stranu se nezdá, že by jimi byly vysloveně determinovány. Podle výzkumu Pedersona tamilští mluvčí na venkově používají absolutní referenční rámec více než tamilští mluvčí ve městech (Pederson 1998, s. 116-117). V městských společnostech se obecně s absolutním referenčním rámcem nesetkáváme tak často. Rozdíl mezi jazyky s různými referenčními rámci se však objevuje i u společ-

ností žijících prakticky stejným způsobem života, různé druhy referenčních rámců nacházíme například ve střední Americe. Existují jazyky s mimořádně bohatými paradigmaty ukazovacích zájmen, většina jazyků jimi ovšem rozlišuje pouze dva nebo tři prostorové rozdíly. Existují jazyky s velkým množstvím pádů a jazyky se značně redukovánými prostorovými vztahy. Různé jazyky mohou popisovat prostor z různých hledisek, takže určit „prostorově chudé“ a „prostorově bohaté“ jazyky tím ztrácí význam. Nelze podceňovat ani naše evropské jazyky, ať už jde o německé direkciónály v konstrukcích jako *her-aus-kommen*, české vidové předpony nebo anglické předložky rozlišující restriktivnost, (O'Keefe 2003). Jazyk může mít bohaté možnosti pro vyjádření prostorových vztahů i tehdy, pokud postrádá organizovaný systém jiného jazyka, jak ukazují české obraty jako „až někde tam dole směrem po proudu“. Složitost vyjadřování prostoru (prakticky nekvantifikovatelná) tedy o stupni vyspělosti kultury jeho mluvčích nijak nevypovídá a Cassirerovo měřítko se v tomto ohledu jeví příliš zjednodušující.

Složitější otázkou je, do jaké míry může struktura prostorových vztahů daného jazyka ovlivňovat kulturu a myšlení svých mluvčích. Někteří psycholingvisté vidí v prostorovém jazyce způsob, jak potvrdit hypotézu jazykové relativity. Například podle Levinsona ovlivňuje používaný referenční rámec způsob řešení prostorových úloh (Levinson 2003). Podle D. Slobina ovlivňuje rozdíl mezi jazyky satelitně- a verbálně-rámcovými výběr detailů, kterým mluvčí věnuje zvláštní pozornost (Slobin 2003). Při hledání souvislostí mezi jazykem a chováním upozorňují psycholingvisté také na korelaci mezi sémantickou organizací jazyka a používanými gesty.

Význam prostorových výrazů je zřejmý i bez psycholingvistických výzkumů. Vyjadřování prostorových vztahů pro potřeby navigace má v některých kulturách velký praktický význam. Prostor hraje v některých kulturách také významnou stylistickou roli, např. v peruánském jazyce jagua vyjadřování přesunů určitými gramatickými konstrukcemi ohraničuje jednotlivé části příběhu (Payne 1992, s. 146-147). Prostor je také jednou z nejdůležitějších zdrojových domén našich metafor. Balthazar Bickel například v himalájském prostředí srovnává dvě jazykově-kulturní koncepce; relativní referenční rámec s mandalou, čtvercem orientovaným podle lidské postavy; a absolutní referenční rámec s šamanskou cestou po posvátných vrcholcích. Taková korelace může být dána i tím, že jazyk i náboženství mají společný základ v dominujícím prvku daného prostředí. Studium vzájemného prolínání kultury a vyjadřování prostoru se pro etnolingvistiku ukazuje jako nesmírně zajímavé.

3. ČAS

Vyjadřování časových vztahů je podle E. Cassirera obtížnější a komplikovanější než vyjadřování prostoru, rozdílné časové momenty totiž nejsou ve vědomí dány současně. V jazyce se časové vztahy často vyjadřují pomocí výrazů prostoru. Zvláště charakteristický je podle Cassirera tento způsob pro vyjadřování primitivních jazyků. Jako příklad primitivní indiference prostoru a času slouží Cassirerovi súdánské progresivní časy, vyjadřované tak, jako by subjekt byl *uvnitř* nějaké činnosti. Podobný způsob je ovšem velmi rozšířený (pro finštinu viz Sasse 2001, s. 46), typický je zejména pro keltské jazyky a patrně stál také u vzniku anglických progresivních časů.

B. L. Whorf považoval prostorové vnímání času naopak za charakteristické pro evropské jazyky na rozdíl od hopijštiny. Jak však upozorňuje E. Malotki, i hopijština používá některé prostorové metafory (Malotki 1983). V té či oné míře se patrně objevují v každém lidském jazyce⁸. V některých jazycích mají ovšem relativně menší význam a místo jmenných frází, podobných lokativním výrazům, se používají vedlejší věty nebo konverba. Takový úzus je pochopitelný, jestliže se časové určení vztahuje ke konkrétním událostem („když vychází slunce...“), v některých jazycích se ovšem používá i s abstraktními časovými úseky (Haspelmath 1997, s. 52-54).

Cassirer považoval za projev předmětného vnímání i vyjadřování času u podstatných jmen v somálštině, kde se částečně prolíná s vyjadřováním prostoru. Rozdíl mezi časovou a prostorovou interpretací podle toho, zda se jedná o příponu podstatného jména nebo slovesa zachovává jazyk jagua, indiánský chumash má stejnou kategorii pro vzdálenost prostorovou i časovou (Mithun 1998, s. 259). Slovesa i jména mohou určovat stejné morfémy, ve kterých se stýkají kategorie času, prostoru, určitosti a evidenciality.

Podle Cassirera prochází vědomí času několika stupni. Jediným časovým rozdílem, který podle Cassirera původně existuje, je rozdíl mezi Nyním a Ne-Nyním. V souvislosti s časovými příslovcemi jako včera, dnes a zítra upozorňuje na vývoj dětské řeči, kde tato slova ještě nemají jasně vymezený význam (příslovce dnes je ovšem výrazem pro obecnou přítomnost i v mluvě dospělých). Na ještě primitivnějším stupni jsou podle jeho názoru jazyky, které smazávají rozdíl mezi minulostí a budoucností („včera“ se vyjádří stejně jako „zítra“). Jako příklad uvádí jazyk afrických Šambalů. Dále lze mluvit i jazyk ngiyambaa (Donaldson 1980, s. 76) nebo jazyk yimas, kde podobná konfúze existuje až pro pět dní do minulosti i budoucnosti – *ɣarɣ* (zítra/včera), *urakrɣ* (pozítrí/předevčirem), *tnwantɣ* (před třemi dny/za tři dny), *kampaŋɣ* (před čtyřmi dny/za čtyři dny), *manmapɣ* (před pěti dny/za pět dní, Foley

1991). V jazyce jako je yimas, který rozlišuje budoucí a minulý čas u sloves (vlastně několik budoucích a minulých časů), to přirozeně nemůže vést k omylu. Z pohledu jazyka dyirbal „nerozlišují“ minulost a přítomnost naopak evropské jazyky, existuje v něm totiž minulé a budoucí „dnes“, *dyandyaru* a *gilu* (Dixon 1972, s. 115).

Jazyk Šambalů vedl Cassirera k tomu, že připisoval bantuským etnikům „předmětné“ vnímání času, zatímco Whorf, jak již bylo zmíněno, ho považoval za znak evropských jazyků. Podle Cassirera právě neschopnost pochopit časový celek stojí za praxí mnoha afrických jazyků vyjadřovat fáze jednání nezávisle, jenom jako řadu časových bodů. Tzv. sériová slovesa (známá také z jazyků východní a jihovýchodní Asie a Nové Guiney) takto skutečně působí; věta „přinesl jsem ti knihu“ se v jazyce yoruba vyjádří jako *mo mú iwé wá fún o* („já – vzít – kniha – jít – dát – ty“, Givón 1979, s. 221).

O tom, nakolik ovlivňují sériová slovesa vnímání reality, není mezi lingvisty shoda. Lingvisté se však shodují v tom, že vnímání sériových sloves je holistické a že je třeba rozlišovat serializaci narativní a konceptuální. Svědčí o tom nejenom intonace typická pro uzavřený větný celek, ale i některá kulturně podmíněná gramatická omezení ohledně situací, které nejsou „normální“ nebo nemají z nativní perspektivy jasnou souvislost a nemohou být tedy vyjádřena sériovým slovesem (Aikhenvald 2005, s. 10).

Sériová slovesa jsou častým předmětem gramatikalizace. Takto vznikají direkcionály, předložky, nebo vidové afíxy, jaké známe i z našich jazyků. Sériová slovesa se od nich liší mnohem otevřenějšími možnostmi kombinace vyjádření směrů, fází, způsobu a účinku. V jiných jazycích může být vyjadřování významových komponentů události obtížnější, a tak se často soustředí pouze na některé z nich. Podle německých psycholingvistů, studujících způsob popisu děje animovaných filmů mluvčími různých jazyků, ovlivňuje jazyk tendenci k „fragmentalizujícímu“ nebo „holistickému“ popisu děje (Carroll et al. 2003). Klíčovým je přitom kategorie progresivního vidu. Podle jejich teorie mluvčí jazyků bez této kategorie (němčina) mají tendenci vyjadřovat děj menším počtem „holistických“ událostí, jejichž subjektem je zpravidla životný participant a jejichž koherenci zajišťuje vyjadřování účelu a následku děje. Co Cassirer považoval za přednost našich jazyků se tak zdá být spíše východiskem z nouze. Jazyky s kategorií progresivního vidu (angličtina) děj více granularizují a neživotné síly bývají subjektem častěji. Teorie ovšem činí predikce pouze o relativní a statistické tendenci a rozdíl mezi mluvčími různých jazyků se nezdá být nijak dramatický.

Vidové rozdíly, tedy „způsoby jednání v čase“ jako názorné vlastnosti děje jsou podle Cassirera druhým stupněm rozvoje pojmu času. Konečným stupněm jsou časy v našem slova smyslu. Cassirerův pohled na vidy je ovšem problematický. Vid v pravém slova smyslu, jak

sám název naznačuje, se stejně jako čas vztahuje k perspektivě, z jaké je děj nahlížen. Jedná se tedy spíše o vyjádření časového vztahu, jako v případě tzv. relativních časů. Některé africké jazyky používají jak absolutní, tak relativní časy, nebo vyjadřují oba významy najednou. „Relativní“ použití času naopak nevyužívá amazonský jazyk pirahã, podle D. Everetta proto, že v něm chybí syntaktické vnořování („vkládání“, „*embedding*“).

Vid jako relativní kategorie bývá často spojen s videm v širším smyslu, nazývaném někdy také aktionsart, který se skutečně vztahuje ke způsobu průběhu události (Sasse 2001, s. 6.). Za klasickou vidovou kategorií lze v tomto smyslu považovat seriativ, graduativ, děj rychlý atd. Každé sloveso navíc samo patří do některé sémantické třídy, která determinuje jeho vidový význam. Všechny tyto kategorie se vzájemně ovlivňují. V češtině se budoucí čas dokonavých sloves tvoří stejně jako přítomný čas nedokonavých, v afrických jazycích zase často splývá minulý čas aktivních sloves a přítomný čas stavových sloves (Welmers 1973, s. 348). Vid a čas souvisí také s rodovými kategoriemi, perfektum se často tvoří pomocí trpných tvarů.

Právě množstvím činnostních způsobů a modálních kategorií vysvětluje Cassirer mimořádné množství časových forem v „primitivních jazycích“ (Cassirer 1996, s. 183). Řada afrických jazyků má skutečně impozantní počet časů (viz Welmers 1973, s. 349, 415) mimo jiné díky relativním časům nebo časovým stupňům, takže tvrzení J. Černého, že vyspělé africké jazyky se mohou počtem časů měřit s evropskými (Černý 1996, s. 23), evropské jazyky poněkud přeceňuje. Aby se vyrovnal s tím, že právě primitivní jazyky vyjadřují víc slovesných kategorií než jazyky vyspělé, odmítal Cassirer, že by jejich pravý význam byl časový. Idealizovaný „náš pojem času“ ovšem zřejmě chybí i v evropských jazycích (viz Malotki 1983, s. 626-627.). Také v evropských jazycích se například přítomný čas používá pro vyjádření určité budoucnosti, budoucí čas pro vyjádření nejistoty a děje nereálné se vyjadřují pomocí minulých a budoucích forem. I v evropských jazycích se časy odvozují od konkrétních sloves, například chtění, pohybu, změny stavu nebo vlastnění (viz také Givón 1979, s. 222).

Některé jazyky mají pouze dvě časové kategorie - vzniká tak non-préteritum nebo non-futurum - nebo čas jako gramatickou kategorii nevyjadřují vůbec. V inuitských jazycích a jazycích s fakultativním užitím času se používání času řídí psychologickou aktuálností nebo formou textu (viz Mithun 1998, s. 260-261). Někdy se časové významy kříží s vyjadřováním evidenciality, protože čas podmiňuje možný zdroj informace. Kategorie času se také často protíná s kategorií „skutečnosti“. Tzv. irealis vyjadřuje děje neskutečné, negované a často i budoucí. V některých australských jazycích nerozlišují čas záporné tvary (jazyk alyawarra, Yallop 1982, s. 109), v současné češtině zase kondicionál. V papuánském yimasu stejná kate-

gorie vyjadřuje podmínková souvětí, vlastnosti, legendární minulost i vzdálenou neurčitou budoucnost.

Cassirer ve svém nástinu primitivního pojmu času zcela pominul vyjadřování několika stupňů minulosti nebo budoucnosti, známé především z afrických, indiánských, papuánských a australských jazyků. V jazyce washo se například používají čtyři stupně minulého a tři stupně budoucího času (Mithun 1998, s. 256). Diyari rozlišuje pět minulých časových stupňů pomocnými slovesy (Austin 1981, s. 89), dyirbal adverbii (Dixon 1972, s. 115). Jako gramatická kategorie se objevují časy včerejší nebo zítřejší, někdy s překvapivě určitým smyslem. V yimasu například způsob užití „včerejšího“ a „zítřejšího“ času odpovídá koncepci, podle které den začíná večer. Je zajímavé, že gramatické časy v yimasu podléhají vlivu západní kultury později než časová adverbia, (Foley 1991, s. 247). Některé australské jazyky také vyjadřují část dne, kdy děj probíhal (v jazyce ngiyambaa jeho třetiny: Donaldson 1980, s. 184-185).

B. L. Whorf kladl při zkoumání lingvistického relativismu na čas velký důraz. V současné době se zdá, že větší význam získaly jiné oblasti, především zkoumání výrazů prostoru. Vnímání časových charakteristik není determinováno stavbou jazyka, čeští mluvčí dokáží rozeznat iterativní a progresivní význam, i když v mnoha tvarech imperfekta splývá, a třebaže „nomický čas“ nebo habituál v evropských jazycích vyjadřován většinou není, v evropském myšlení hraje mimořádnou roli. To neznamená, že časové kategorie s kulturou nebo myšlením nesouvisí. O smyslu řady „exotických“ jevů ve vyjadřování času však ztěžá můžeme říci víc, než že odpovídají obecným tendencím jazyka. „Jazykový“ čas je mnohoznačný, je nerozlučně spojen s vyjadřováním modality, vidu nebo pragmatických funkcí a využívá prostorové metafory. Můžeme ho brát i jako dobrou ukázkou oné modality symbolických forem, kterou se Cassirer snažil zachytit. „Jazykový“ čas je něco zcela jiného než mytologický nebo náboženský čas - ať už je to lineární čas Stvoření a Posledního soudu v abrahámovských náboženstvích, nekonečný sled vesmírných cyklů v hinduismu apod. - nebo čas jako fyzikální problém – jako vědecká teorie času newtonovská, einsteinovská nebo hawkingovská. Za velice zvláštní formu času můžeme ostatně považovat také čas evolucionistický.

4. POČÍTÁNÍ

„Jazykový pojem světa“ dovršuje Cassirer zkoumáním vývoje čísla. Stejně jako v případě prostoru je výchozím bodem počítání lidské tělo. Cassirerovi se způsoby počítání, které zahrnovaly počítání částí těl, specifické pohyby nebo dotýkání se počítaných objektů jeví jako velice primitivní. Na druhou stranu viděl ve fixaci pořadí počítaných částí těla (výrazně se projevuje v některých papuánských jazycích, např. v kalamu) krok k vytvoření skutečné číselné řady. Tzv. epistemické akce ovšem při počítání musíme provádět i my. V současné kognitivní vědě může počítání sloužit jako exemplární případ vtělesnění ve smyslu tzv. enaktivního přístupu, kdy se součástí kognitivních procesů může stát samo prostředí a způsob, jakým na něj působíme⁹. Naše tělo tak funguje jako jednoduché počítadlo, které sice není u složitějších výpočtů tak efektivní jako psaní číslic na papír, kalkulačka nebo počítač, na rozdíl od nich je však stále po ruce. Využití částí těl v některých papuánských jazycích je tak pouze formalizovanější než u nás.

„Početní“ úkony se mohou internalizovat, i pak si lze ovšem počítání velkých čísel jen těžko představit bez jazykových symbolů. Dokladem ryze „názorného“ vnímání četnosti byl podle Cassirera případ Abiponů, kteří poznají, zda jim ve stádě chybí nějaký kus, přestože nedokáží říci, kolik kusů dobytka mají (Cassirer 1996, s. 195). Podobné informace se často zakládají na nepochopení kulturního kontextu. Například v Africe, kde je dobytek základem společenského statusu, je otázka na jeho přesný počet stejně impertinentní, jako u nás dotaz na výši příjmu. I když početní operace v širokém slova smyslu jsou podle některých psychologických výzkumů univerzální, samotný způsob počítání je z velké části závislý na symbolických reprezentacích a podléhá kulturním a jazykovým vlivům.

Enaktivní nebo názorná povaha počítání se promítá i do etymologie číslovek, ani v tom však nejsou primitivní jazyky výjimečné. Německé *zehn* souvisí s označením prstů. Někdy se číslovky odvozují od činností nebo jejich představ. Nalík vyjadřuje šest jako „to-jde-dolů-jeden“ (*ka-visik-saxei*, Volker 1998, s. 118), „221“ se vyjádří jako celé souvětí (Volker 1998, s. 119). Dvacítka se často označuje jako „tělo“ nebo „člověk“ (africký jukun nebo jihoamerický warao, s. 57). V jazyce kpelle se stovka označuje jako „hlava“, „ruka“ se kupodivu v afrických jazycích objevuje méně často (Welters 1973, s. 295). Africké početní systémy lze ovšem těžko plošně označit za primitivní. V jazyce lu-ganda se desítky, stovky a tisíce tvoří změnou jmenné třídy pro číslovky 6-10, pro deset tisíc existuje zvláštní termín (1-5 vyjadřuje shodu s třídou počítaného předmětu, a je proto nezbytné uvést přesný řád

v desítkách, kdekoli je to nutné). Zatímco devět se tedy řekne *mwèndâ*, devadesát *kyèndâ*, devět set *lwèndâ* a devět tisíc *kkèèndâ* (Welmers 1973, s. 291-293).

Nejjednodušší početní systémy nalezneme mezi technologicky málo rozvinutými kulturami, nesmíme ovšem zapomínat, že technologie nebo politická organizace s rozvojem matematiky automaticky nekoreluje. Kaupaukové z vnitrozemí Nové Guineje, žijící technologicky ještě nedávno v době kamenné, mají složitý sexagesimální početní systém. Podle amerického antropologa českého původu Leopolda Pospíšila (Pospíšil 2003) dokonce jejich početní systém ovlivnil hodnoty kapaucké společnosti a stimuloval rozvoj „kapitalistické“ monetární ekonomiky (opatrnější přístup by předpokládal spíše opačný postup, od určitých hodnot a hospodářských potřeb k rozvoji početního systému).

Jako příklady etnik s extrémně jednoduchými početními systémy slouží některá etnika australská. V diyari se dvacet vyjadřuje jako *puta mandu mara paršana* – „krát dva prsty všechny“ (Austin 1981, s. 56). Diyari zná číslice 1, 2, 3, navíc ovšem může vyjádřit násobky pěti podle počtu prstů. Některé australské jazyky ovšem znají jen dvě číslice a vyšší čísla tvoří sčítáním (Donaldson 1980, s. 73). Daniel L. Everett (2005, s. 623) tvrdí, že samostatné vyjadřování počtu chybí v amazonském jazyce pirahã, která údajně postrádá i přesné výrazy pro „jeden“ a „dva“. Tento fakt podle něj souvisí s absencí rekurzivity v pirahã a se specifickými kulturními normami. Pokud je to pravda, pak jsou australské jazyky mnohem bližší evropským jazykům než jazyku pirahã. V jazyce pirahã je stejným způsobem vyjadřuje velikost a počet. Samotný princip splývání počtu a kvantity nebo kvality je však daleko obecnější a projevuje se dokonce i v češtině. Místo českého „mnoho“ má angličtina příslovce pro množství počitatelné a nepočitatelné, kvantitativní a způsobové „jak“ zase rozlišuje sibiřská ketština (Vajda 2004, s. 86).

Podle Cassirera se abstraktní obecná číselná řada vytváří jen postupně a zpočátku je závislá na konkrétních představách nějakého množství. Proto má zvláštní tvary pro různé druhy počítaných předmětů. Dokládá to na příkladu číselných řad jazyků Polynésie a severozápadního pobřeží Severní Ameriky. Jazyk dakelh (carrier) rozlišuje číselné řady obecné, lidské (lidé a psi), multiplikativní (měření, čas), areální a abstraktní. „Dva“ se v něm tedy vyjádří tvary *nanki*, *nane*, *nat*, *nadun*, *nawh*, tři *ta*, *tane*, *tat tadun*, *tawh*. Situace v dakelhu je složitější tím, že různé druhy klasifikace (u demonstrativ, přivlastňovacích výrazů, absolutních prefixů a klasifikačních sloves) si vzájemně neodpovídají, v jiných jazycích je ovšem počet číselných řad daleko větší (v nivchštině okolo 26). Tyto číselné řady však zpravidla mají společný základ, nejsou tedy o nic primitivnější než české "jeden, jedna, jedno". Numerativy, které zmiňuje Cassirer jako další stupeň, se od nich liší jen stupněm fúze. Za „primitivně smyslový“

bychom mohli označit spíše české vyjadřování množství pomocí výrazů jako je „řada“, „hromada“, „hora“ nebo „moře“.

Potřeba vyjadřovat množství pomocí numerativů může svědčit o poněkud jiném vnímání podstatných jmen, pokud jde o tzv. "jmenný vid" (Rijkhoff 2002, s. 135). Na rozdíl od slovesného vidu se týká reprezentace v prostoru. Některé psycholingvistické výzkumy se také snaží na příkladu majských jazyků prokázat, že mluvčí jazyků s numerativy mají tendenci k jiné klasifikaci předmětů, založené více na materiálu než na tvaru. Výzkumy z jiných jazyků jim ovšem odporují. Je třeba zdůraznit, že funkce numerativů nemusí být všude stejná. J. Rijkhoff (2002, s. 133) rozlišuje numerativy měrné (metr látky) druhové (jeden kus dobytka) a „obecné“. Funkci obecných numerativů lze ukázat na majském výrazu pro strom nebo dřevo (*che'*, Hofling 2000, s. 142-143):

<i>jun-p'eel che'</i>	(„jeden-neživ. strom“) strom
<i>jun teek che'</i>	(„jeden-rostlina strom“) stromek, výhonek
<i>jun-xoot' che'</i>	odštěpek
<i>jun-yuul che</i>	kmen
<i>jun tuus che'</i>	hromada dřeva
<i>jun-naab' che'</i>	hrst dřeva
<i>jun-saap' che'</i>	náruč dřeva
<i>jun-taaj che'</i>	kus dřeva

Množné a jednotné číslo nerozlišují ani zdaleka všechny jazyky, teoreticky však neexistuje důvod, proč by právě rozdíl jednotného a množného čísla měl mít přednost před jinými druhy kvantifikace. Vedle jednotného a množného čísla existuje celá řada jiných způsobů, jakými může být v jazyce početnost konceptualizována. Australské jazyky vyjadřují pluralitu často sufixy pro „skupinu“, „všechny“ nebo „oba“, tedy pomocí různých konkrétních kvantifikátorů (viz Donaldson 1980, s. 102). V jazycích Oceánie se vyskytuje duál, triál, případně kvartál (Bender 1971, s. 456), které s sebou přirozeně nesou i změnu významu plurálu. Pro malé počty může být používán paukál (arabština). V jiných případech se jazyk početní řadou vůbec neřídí a spíše vyjadřuje druhy četnosti s určitým speciálním významem, především v podobě různých druhů kolektiv. V africkém jazyce kpelle *kwíeŋ* může znamenat jeden sladký brambor nebo několik sladkých brambor pohromadě, např. v košíku nebo hrnci, *kwíeŋ-ŋà* označuje sladké brambory na různých místech (Welmers 1973, s. 213-214). Zvláště v australských jazycích je rozšířen tzv. reciproční nebo příbuzenský plurál, který označuje

skupinu osob spojených daným vztahem (Evans 2003). Dá se říci, že reciproční význam pluralitu vždy implikuje. K jejich tvoření někdy napomáhá symetrický význam některých australských příbuzenských termínů („dědeček-vnuk“), sémantika australských kolektivních příbuzenských termínů bývá ovšem poměrně složitá. Ovlivňuje ji i vyjadřování inkluzivního plurálu nebo duálu jako jazyce *dyirbal*; *burbula-gara* – „Burbula a ještě jedna osoba“, *burbula-mangan* – „Burbula a další osoby“ (Dixon 1972, s. 230).

Je zajímavé, že také navažština, která číslo podstatných jmen a třetí osoby zpravidla nevyjadřuje, má pro příbuzenské termíny speciální plurál (Sapir, Hoijer 1967, s. 114). Rozdíl mezi třídou slov, která plurál vyjadřují a která ne, nebývá náhodný. Zpravidla se řídí tzv. hierarchií životnosti, se zájmenem první osoby na vrcholu (plurál vyjadřuje ve většině případů) a neživotnými podstatnými jmény a abstrakty nejnižší. Zvláště často se vyjadřováním čísla liší první a druhá osoba od osoby třetí. Cassirer to vysvětluje tím, že plurál první a druhé osoby není homogenní, neznamená „několik já“ nebo „několik ty“. Plurál je vždy spojen také s inkluzivní první osobou, tedy i v jazycích bez rozlišení čísla v první osobě exklusivu (Macaulay 1996, s. 81). Cassirerovi pokusy vysvětlit rozdílem tří osob zvláštní postavení čísla dvě a tři jsou ovšem čirou spekulací, sám Cassirer musel mezi čísla se zvláštním postavením v jazyce (ve slovanských jazycích se projevující způsobem skloňování) zařadit i čtyřku (Cassirer 1996, s. 207-208).

Podle Cassirera lze v jazyce rozlišit kolektivní "prostorové" pojetí množství, které se projevuje v numerických klasifikátorech a kolektivech, a distributivní "časové" pojetí množství, které se vedle zmiňovaných posloupností při počítání částí těl nejvýrazněji projevuje v tzv. slovesném čísle. Slovesné číslo se namísto k objektům vztahuje k událostem. Vyjadřovat může pluralitu akcí, mnohost participantů (aniž automaticky rozlišuje, o které participanty jde) nebo obojí. Často může vyjadřovat i frekvenci, kvantitu, míru, dlouhé trvání nebo prostorové rozšíření (Crevels 2006, v jazyce karuk viz Bright 1957, s. 91). Jazyky někdy vyjadřují slovesné číslo supletivními kmeny sloves nebo řadou morfémů s různými funkcemi, navažština má kromě distributivu (Sapir, Hoijer 1967, s. 89), který vyjadřuje distributivní mnohost i u zájmen, také seriativ a iterativ, což jsou spíše vidové a časové kategorie.

Posledním jevem, kde se podle Cassirera projevuje jazykové pojetí množství, je vyjádření komparace u adjektiv. Cassirer chápe supletivní tvary komparativu a superlativu jako projev „individualizujícího“ konkrétního myšlení, pro které je změna kvantity spíše změnou kvality (Cassirer 1996, s. 213). Stejné pojetí přisuzuje i jazykům, které stupňování přídavných jmen nemají (Cassirer 1996, s. 214). To se dá zdůvodnit u jazyků, které vyjadřují srovnání pouze implicitně („já jsem mladý, on je starý“ ve významu „Jsem mladší než on“), ale ztěží u

jazyků, které srovnání vyjadřují slovesy nebo předložkami, většinou ve významu „nad“ nebo „překonávat“. Tedy - na rozdíl od jazyků se zvláštními tvary přídavných jmen - vždy jako vztah (superlativ lze snadno odvodit z komparativu a je relativně méně častý).

5. „JÁ“ A SUBJEKTIVITA

Kapitola věnovaná v Cassierově práci „vnitřnímu názoru“ a „fázím pojmu Já“ v jazyce je z dnešního pohledu jednou z nejbizarnějších částí knihy, v dobovém kontextu ovšem není nijak ojedinělá. Svou roli zde sehrála romantická představa jazykové relativity, psychologické teorie Wundtovi školy, filosofické koncepce a také představa kulturního vývoje vědomí, vrcholící evropskou kulturou, a tedy i evropskými jazyky.

Rozporuplné je už samotné užívání termínu „pojem Já“. Podle Kantovy filosofie je pojem Já „čistým vztahem“. U Cassirera může nepřímě odkazovat ke gramatickému subjektu, činiteli, vědomí, nebo identitě, aniž je mezi nimi nějak jasně rozlišeno (jak bude ještě řečeno, některé jazykové jevy jejich blízkosti skutečně nasvědčují). „Subjektivní“ je spojováno s „vnitřním“, rozdíl subjekt / objekt se označuje jako sféra konání a sféra jsoucna. Pro jeho vymezení v jazyce považuje za klíčové nejenom osobní zájmena, ale především slovesné kategorie („*Já uchopuje sebe samo jako rub slovesného jednání*“, Cassirer 1996, s. 246). Obsah představy Já je podle něj vymežován např. rozdílem mezi třídou osob a třídou věcí, mezi prefixem „samostatné osoby“ a „vykonavatele úřadu, pověření“ v bantuských jazycích nebo členem vlastních jmen v melanézkých jazycích. Jazyk je podle něj charakteristický právě tím, že rozlišuje různé stupně projevu vůle a subjektivity. Nejvíce takových rozlišení nachází ve vidových, rodových a způsobových kategoriích slovesa. Paradoxní je, že - jak si Cassirer sám uvědomoval - tyto kategorie existují často v jazycích, které jinak zařazuje mezi primitivní. Objevují se mezi nimi intenzivní, reciproční, reflexivní, intransitivní, kauzativní, benefaktivní a komitativní tvary, děje účinné a neúčinné, kontrolované a nekontrolované (Beck 1996, s. 8) nebo záměrné a nezáměrné (například kauzativa v ketštině, Vajda 2004, s. 71). Vztah subjektu k ději vyjadřuje také kategorie tzv. evidenciality, rozvinutá především v některých jihoamerických a papuánských jazycích, která určuje zdroj informace (Papafragou 2007, Joseph 2003). Jazyky s maximálním počtem evidenciálních kategorií mohou rozlišovat informace viděné, nevizuálně vnímané, známé z doslechu, vyvozené z okolností atd. Jako samostatná kategorie se někdy objevuje i mirativ, označující překvapivou informaci.

Cassirer vysoce hodnotil také afroasijské slovesné kmeny. Zvláště oceňoval řecké médium (význam má zpravidla reflexivní a často referuje k vnitřním stavům). Za výsledek logické analýzy ovšem považoval rozdíl činného a trpného rodu, který v některých jazycích chybí, nebo se vyjadřuje plnovýznamovými slovesy („jíst“, „vidět“, „dostat“).

Oblast osobního působení je pro některé lingvistické směry zajímavá i dnes. Některé gramatické konstrukce se snad mohou používat pro vyjádření jevů, které se daná kultura snaží zdůraznit. Někteří lingvisté uvažují z tohoto hlediska například o českém *si*, ruských dativních konstrukcích nebo sémantice anglických kauzativních sloves (Wierzbicka 2002).

5.1. Osobní zájmena a přivlastňovací vztah

Podobně jako v případě prostoru, času a čísla pokládá Cassirer za primitivnější stav, kdy jsou naše zájmena opisována pomocí podstatných jmen s konkrétním významem jako je tělo, bytost, střed nebo tvář (tento rys připisuje především altajským jazykům). Podobné výrazy nahrazují někdy zvrtné zájmeno, v čemž Cassirer vidí obdobu mytologické představy duše jako dvojníka těla (Cassirer 1996, s. 218). Proti evolucionistické interpretaci ovšem mluví to, že se zpravidla jedná o konstrukce s přivlastňovacími koncovkami, které abstraktní rozdíl osob už znají. Ale tím, že se spojují s předměty, nejsou podle Cassirera přivlastňovací zájmena a koncovky (v hlavo značných jazycích také označení syntaktického vztahu) ještě svobodným vyjádřením Já, ale jen jeho předstupněm. Indiferenci osobních a přivlastňovacích koncovek (v uralských nebo indiánských jazycích) proto považuje za primitivní stav (Cassirer 1996, s. 228).

Na druhé straně však, stejně jako heterogenitu číselných řad, považuje za vývojově starší i heterogenitu přivlastňovacích vztahů. Řada jazyků rozlišuje vlastnictví zcizitelné a nezcizitelné, případně části těla a příbuzenské vztahy. Nejdále došly v tomto směru některé jazyky Oceánie. Rozlišují přivlastňovací vztah aktivní a pasivní, takže nedochází k dvojznačnosti výrazů jako je „můj příběh“ („ode mne“/„o mně“), také se takto ovšem rozlišují některé příbuzenské vztahy (Milner 1971, s. 408-409). Maorština rozlišuje jak vlastnictví subordinativní a dominantní, tak zcizitelné a nezcizitelné (Biggs 1971, 470). Fidžijské „moje“ se dá vyjádřit jako vlastnictví nezcizitelné (*-mu*), obecné/aktivní (*nomu*), jedlé/pasivní (*kemu*) a pitné (*memu*). *Na utomu* znamená tedy mé srdce jako orgán, *na kemu uto* je mé jídlo (Milner 1971, s. 410). V jazyce maršalských ostrovů se používá celá řada konvencionalizovaných konstrukcí, které odstiňují přivlastňovací význam. *Bahawew* (pták) lze tak užít s výrazy *jibin* (vnouče-tvé), *način* (dítě-tvé), *kenam* (chytit-tvé), *kijem* (jídlo-tvé), *ham* (duše-tvá, obecné vlastnictví), vždy s významovým rozdílem (Bender 1971, s. 454). Tyto konstrukce jsou

ovšem sekundárním výtvořem, v některých případech vznikají dokonce až v moderní době. V jazyce dyirbal existuje také rozdíl mezi vlastnictvím současným a minulým, někdy s implikací, že původní vlastník má na věc stále ještě nárok, a některé australské jazyky údajně rozlišují i legitimní a nelegitimní vlastnictví (Dixon 1972, s. 108).

5.2. Gramatické vztahy

Jazykový vývoj se podle Cassirera blíží vyjádření „čistě formální jednoty Já“ (tedy Já ve smyslu Kantovy filosofie), aniž ho skutečně dosahuje. Není však jasné, proč by tomuto cíli měl vyhovovat genitiv lépe než přivlastňovací koncovky, nebo osobní koncovky subjektu lépe než koncovky objektu (Cassirer 1996, s. 235). Je zajímavé, jak hluboce byl Cassirer i řada jiných Evropanů ve svém pohledu na jazyk ovlivněn indoevropským schématem gramatických vztahů, vyjadřovaných nominativem, akusativem a genitivem a činným nebo trpným rodem slovesa. Toto uspořádání není jen indoevropským specifíkem, charakteristické je i pro semitské jazyky. V jiných jazycích ovšem mohou být gramatické vztahy organizovány zcela jinak. Zvláště ergativní a agentivní jazyky působily na evropské myšlení neobyčejně bizardně, což evropští badatelé často vysvětlovali jiným (tedy méně dokonalým) chápáním vlastního Já („*Their languages bear the testimony to the fact that they are not so keenly aware of their Ego, as the White Man is*“). Goeje 1943, s. 6).

Srovnáváním akusativních a ergativních jazyků podle vývojového stupně a třídění organizace se zabývala především Marrova škola v sovětském Rusku. Na nejnižším stupni přitom stály tzv. agentivní jazyky, které obecný tvar pro subjekt vůbec nemají. Interpretaci ergativních jazyků zřejmě ovlivnilo i to, že neutrální konstrukce v ergativních jazycích připomíná evropské pasívum, které se používá, jestliže je činitel méně významný než objekt. Tyto evolucionistické interpretace jsou ve skutečnosti málo pravděpodobné. Některé jazyky se zdají přecházet z nominativního do ergativního typu prakticky v současné době (novindické jazyky). Dvojí možná interpretace ergativních konstrukcí (pasivní význam je v nich sice jakoby „základní“, ale činný na druhé straně více „příznakový“) existuje i u Cassirera. „Činný subjekt“ australských jazyků vysvětloval rozvinutým citem pro subjektivitu (Cassirer 1996, s. 220), ale na druhé straně chápal „předmětnou konjugaci“ jako projev nižšího jazykového stupně. Ergativní konstrukce zdaleka nejsou s pasivními ekvivalentní, některé ergativní jazyky proto používají navíc zvláštní pasivní tvary (Palmer 1994, s. 116). Ke zdůraznění činitele se v ergativních jazycích používá tzv. antipasívum. Velké množství kategorií slovesného rodu pro vyjádření syntaktických a pragmatických funkcí nalezneme především v jazycích majských, austronézských a inuitských, zatímco v jiných je relativně méně významné.

Srovnávání ergativního a nominativního pohledu na svět je ztěžší myslitelné už proto, že rozdíl mezi ergativními a nominativními jazyky je málokdy absolutní. Mluvit se dá spíše o ergativních a nominativních systémech (Palmer 1994, s. 56-57). Rozdíl mezi nominativním a ergativním systémem může existovat například mezi morfologií a syntaxí, mezi pádovými a osobními afixy nebo mezi větami hlavními a vedlejšími (spíše nominalizovanými tvary). Volba způsobu označení gramatických vztahů se kromě sémantické role může řídit osobou, číslem, životností, specifičností nebo referenčností, sociální blízkostí, významem slovesa, ostatními argumenty, časem, videm nebo aktuálním členěním.

V některých australských jazycích existuje trojí typ skloňování; nominativně-akuzativní, ergativně-absolutivní a ergativně-akuzativně-nominativní. Nominativně se zpravidla skloňují participanti, kteří se nacházejí výše v hierarchii od zájmena první osoby jednotného čísla po neživé předměty a abstrakta (hranice mezi oběma systémy je variabilní). Cassirerova asociace činitele, první osoby a nominativu se tak do jisté míry jeví opodstatněná, i když zdaleka ne univerzální (v některých tibetských jazycích se ergativně překvapivě vyjadřuje právě první osoba). V agentivních jazycích se subjekt intransitiv vyjadřuje někdy jako činitel, jindy jako trpný předmět, často podle významu slovesa. V různých jazycích je přítom kategorie aktivních sloves definována jinak, například kontrolou nebo aktivitou, takže si lze ztěžší představit nějaké univerzální gramaticko-sémantické kategorie. K úplnému popisu možností syntaktického uspořádání by také bylo třeba vzít v úvahu další gramatické role, vlastníka, adresáta, instrumentál nebo subjekt (z našeho hlediska) modálních sloves. Jazyky se mimo jiné liší také vyjadřováním sémantického „proživatele“ (subjektu vnímání a cítění), jako gramatického činitele, adresáta, zasaženého předmětu nebo pouhého vlastníka vnímající části (tzv. psychokolokace, Bickel 2006).

Je možné, že gramatická forma indoevropských jazyků ovlivnila vývoj filosofie a logiky, častěji to však byla spíše její ne zcela přiměřená interpretace. Subjekt logiky nebo filosofie je něco zcela jiného než subjekt indoevropských jazyků. Gramatické vztahy vycházejí z určité hierarchie argumentů, kterou v jazyce predikátové logiky prakticky nenalezneme. V subjektu indoevropských jazyků se stýkají rozdílné sémantické motivace, jako je aktuální členění, příčinnost nebo životnost, v jiných jazycích zachycené v mnohem čistší formě. V topikalizačních systémech (především ve filipínských jazycích) jsou trpné, činné, benefaktivní nebo lokativní rody slovesa prakticky stejně příznakové a o jejich užití rozhoduje aktuální členění. Kritéria činitele/subjektu jako příčiny - kterou mohou být i přírodní síly nebo abstrakta - a činitele/subjektu jako životného participanta si mohou odporovat a zatímco některé jazyky dávají přednost prvnímu kritériu, v jiných může být rozhodující druhé. Spojovat jazy-

ky prvního typu s animismem se může zdát lákavé, je ovšem třeba pamatovat na to, že i v jazycích typicky animistických kultur se může klást značný důraz na rozdíl v životnosti jednotlivých participantů. V navažštině rozhoduje o vzájemném postavení subjektu a objektu tzv. animační hierarchie („*great chain of beings*“, přibližně: lidé ← velká zvířata ← střední zvířata ← malá zvířata ← přírodní síly ← abstrakta).

V jazycích s tzv. inverzním systémem má hierarchicky vyšší gramatická osoba přednost před nižší osobou (Zúñiga 2002). Zpravidla je to první osoba, v algonkinských jazycích naopak osoba druhá. Podobně jako s některými demonstrativy se tak druhá osoba jeví jako minimálně stejně důležité deiktické centrum jako osoba první. Na tomto místě je možná dobré se zmínit, že moderní lingvistika je někdy až zbytečně „egocentrická“ (v poněkud metafyzičtější podobě se to projevuje i ve starších pojetích jazykového relativismu a zvláště kognitivistické psycholingvistiky, které zkoumají jazyk spíše jako „soukromý“ jev).

Hlavní funkcí všech zmiňovaných gramatických systémů je pouze identifikace role participanta a jejich variabilita je prakticky neomezená. Způsoby konceptualizace jsou přesto zajímavé, protože vyjadřují i řadu významů odpovídajících kulturně nebo sociálně významným kategoriím.

5.3. Sociální vztahy v jazyce

Vyjadřování sociálních vztahů jazykem je rozhodně nejzajímavější oblastí etnolingvistiky. Zvláště proslulá se stala v tomto ohledu japonština. Cassirer ji zmiňuje jako jazyk, ve kterém vyjadřování osoby zcela ustoupilo vyjadřování relativního společenského postavení. Je ovšem třeba říci, že v současné japonštině o ryze sociální deixi nejde, protože zájmena se vedle zdvořilostního stupně rozlišují i podle osoby. Dalšími prostředky vyjadřování zdvořilosti jsou gramatické metafory, jako je změna čísla, osoby, způsobu, nebo rodu slovesa. U sloves se objevují také lexikální substituce podle vzájemného postavení jejich argumentů, případně argumentů a mluvčího (v japonštině viz Newman 2004, s. 84).

Samotná lexikální substituce došla nejdál patrně v některých australských jazycích, kde kromě pomocných gramatických prvků zasahuje všechna slova (dyirbalský *dyalnyu*, Dixon 1972, s. 32-33). Australský jazyk yankunytjatjara zase využívá mimořádně „neurčitý“ styl, tzv. *tjalpawangkanyi* (vyhýbá se přímé referenci, imperativu a kategorickým tvrzením, Goddard, Wierzibicka 1997, s. 243). Nelze tedy říci, že jazyky lovců a sběračů neznají jazykové prostředky vyjádření sociální distance, jak se někdy tvrdí¹⁰. Rozdíly ve vyjadřování zdvořilosti se týkají spíše používaných jazykových prostředků a odpovídajících sociálních kategorií. V klanových společnostech založených na systému manželské výměny jsou to například opo-

ziční moiety nebo tabuizovaní příbuzní. V každé kultuře existují rozdílné „jazykové ideologie“ a „jazykové etikety“, regulující používání jazyka v závislosti na sociální struktuře. V některých tzv. „méně komplexních společnostech“ slouží různé dialekty a samostatné jazyky k vyjádření složitého systému sociálních, příbuzenských a etnických kategorií. V oblasti řeky Vaupés v Amazonii určují dialektické a jazykové rozdíly klanovou hierarchii, ba dokonce celé exogamní skupiny (Aikhenvald 2003).

Extrémem prolínání jazykové a společenské struktury je vyjadřování příbuzenských vztahů v zájmenech některých australských jazyků (také v tibetobarmuském dhimalu). V diyari se příbuzenské vztahy vyjadřují koncovkami duálu. *Dalanhtha*, *ampulanhtha* a *putalanhtha* znamená my, vy a oni dva ze stejné moiety, zatímco *nalilakiya*, *ampalakiya* a *putalakiya* my, vy a oni dva z jiné moiety (Austin 1981, s. 59). Jazyk lardil v plurálu a duálu rozlišuje osoby ze dvou různých generačních stupňů (děti a rodiče) a osoby, patřící do stejného generačního stupně (například sourozenci nebo prarodiče a jejich vnuci). Katetye rozlišuje osoby ze stejné moiety a generační skupiny; osoby ze stejné moiety; ale jiné generační skupiny; a osoby z jiné moiety (McConvell, Obata 2006). Jazyky adnyamathanha a kuyani rozlišují dokonce dvanáct sad zájmen, vyjadřujících nejen vzájemné vztahy referentů, ale v některých případech i jejich vztah k Egu. Systémy jiných australských jazyků nejsou tak propracované a obsahují i příbuzensky neutrální termíny, přesto se v nich objevují příbuzenská zájmena jako dyirbalské *nanaymba* (že se jedná o zájmeno dokazuje i jeho akuzativně-nominativní deklinace), označující mluvčího a jeho manžela/ku (Dixon 1972, s. 50).

Lingvisté zdůrazňují, že zdvořilostní výrazy nevyjadřují pouze společenskou hierarchii, ale také sociální empatii a sociální distanci. Deiktickým centrem pak není ani tak mluvčí, jako spíše jeho sociální skupina. V papuánském ku-waru se za určitých okolností používá tzv. segmentární osoba, osobní zájmena pak místo konkrétních osob označují spíše klany, které reprezentují (Rumsey 2004, s. 269). Chápat některé jazyky a kultury jako kolektivistické a jiné jako individualistické by ovšem bylo krajně zjednodušující a neslo by sebou zavádějící konotace. V japonské, perské nebo jiné kultuře s rozvinutým jazykovým vyjadřováním sociálních vztahů o zrušení subjektivity v žádném případě nejde, spíše se v nich často dá vidět případ vystupňované opozice vnější a vnitřní stránky Ega.

Yoko Hasegawa (2005) upozorňuje na to, že popis japonštiny jako výrazu kolektivistického myšlení byl zneužíván nejen na Západě, ale i samotnými Japonci. Japonština má však prostředky pro vyjádření minimálně dvou koncepcí „Ega“. „Veřejné Já“ se mění podle sociálního kontextu. Vyjadřuje se formálními nebo neformálními tvary zájmen, tituly (*sensei*), příbuzenskými termíny, nebo se nechává nevyjádřeno, rozhoduje o užití zdvořilých slovesných

tvář, honorifik, o správných variantách příbuzenských termínů nebo sloves dávání (Podle Hasegawy jsou některé tyto jevy relativně pozdní a regionálně omezené a přes značný důraz, který se na ně klade, dělají někdy problém i samotným Japoncům). Skutečným deiktickým centrem veřejného Já je spíše jedincovo *uchi* (doslova „vnitřek“, dům, domov nebo domácnost, vlastní skupina) jako protiklad *soto*, skupiny cizí.

O „soukromém Já“ v japonštině naopak svědčí tzv. psychické predikáty, vyjadřující mentální stavy chtění, myšlení a cítění, které se mohou použít pouze s osobou mluvčího, případně popisovanou fiktivní postavou, protože mohou vyjádřit jedině duševní stav, o kterém má mluvčí přímou zkušenost. O duševních stavech ostatních lidí přímou zkušenost nemá, a proto musí používat speciální evidenciální konstrukce. Na rozdíl od výroků signalizujících existenci adresáta se v japonštině objevují také výroky vztahované výlučně k Egu. „Soukromé Já“ coby subjekt mentálních stavů bývá vyjadřováno reflexivním/logoforickým *jibun*, zatímco veřejné Já zájmeny implikujícími sociální kontext. V literálním podání tak umožňuje podle Hasegawy japonština reprezentovat myšlení protagonisty přímo, zatímco angličtina používá pohled autora. Japonština se tak jeví jako jazyk bez konstantního vyjádření veřejného Já, zatímco angličtina nemá společný výraz pro „Já“ vnitřní. I když Hasegawa zamýšlel svou studii hlavně jako kritiku směru zdůrazňující výjimečnost japonštiny („*nihonjinron*“), jeho pohled je víceméně v souladu s názorem M. Watanabe, že japonština klade ve srovnání s „objektivnějšími“ jazyky (angličtinou a čínštinou) větší důraz na subjektivní postoj mluvčího a mezilidské vztahy (Watanabe 2000, s. 123-126).

Složitá situace lidí v síti sociálních závazků našla svůj výraz i ve specifické terminologii každého jazyka pro vyjádření morálních a emocionálních pojmů, které slouží jedinci k definování jeho vlastní situace. Je třeba zdůraznit, že se jedná spíše o definice v poněkud ambivalentních opozicích než v jednoduchých návodech ke správnému chování. Některé studie se zaměřují i na to, zda používání jednoho nebo druhého jazyka neovlivňuje etické postoje mluvčích (Poulshock 2006, s. 176). Hodnoty společnosti se samozřejmě mění a s nimi se mění, alespoň funkčně, také jazykový systém. Důraz na vyjadřování zdvořilosti také vyžaduje neustálou jazykovou inovaci, kulturní vlivy tedy nelze hledat jen v synchronní struktuře jazyka, ale také historických trendech jeho vývoje.

5.4. Personální rozdíly

Ani abstraktní rozdíly mezi osobami nejsou zcela invariantní, jak ukazuje kategorie inkluзивní první osoby. Lingvistické označení přitom sleduje spíše pohled evropských jazyků, v některých jiných jazycích vyjadřuje inkluзив i plurál druhé osoby. V plurálu se jako poměr-

ně univerzální jeví spíše některé distinktivní rysy, jako je zahrnutí mluvčího, zahrnutí adresáta, nebo zahrnutí řečových participantů. Australský tiwi dokonce používá tři možná rozdělení plurálu, maximální rozlišení s osobními zájmeny, řečový participant / třetí osoba s koncovkami subjektu a 1. osoba / 2. osoba společně s inkusivní 1. osobou / 3. osoba s koncovkami objektu (Osborne 1974, s. 38-39). Forma plurálních zájmen je někdy složená, jako v některých indiánských jazycích nebo v novoguinejském tok pisinu.

Zmiňována bývá také čtvrtá osoba, její význam ovšem není v lingvistické terminologii jednotný (Stirling 1993, s. 57). Může se jednat o formy vyjadřující inkuziv, shodu subjektů, obviativ nebo tzv. hlavního participanta. Většinou souvisí s vyjadřováním anafory, v navažtině může znamenat také sociální distanci (například mezi mluvčím a příbuzným opačného pohlaví). V afrických jazycích se objevují také logoforická zájmena, označující první osobu nepřímé řeči, kam můžeme zařadit také některá užití japonského *jibun*. Obvykle se však *jibun* řadí mezi tzv. *long-distance reflexives*, které se objevují i v některých skandinávských jazycích.

5.5. Slovní druhy

Cassirer považoval sloveso za hlavní vehikulum vyjadřování subjektivity. Proto zařadil do sféry vnitřního názoru také vývoj slovních druhů. Ohledně rozdílu věcí, činností, stavů a vlastností zastával Cassirer názor, že se v podstatě nejedná o žádné objektivní rozdíly, ale jen o úhel pohledu. Rozdíl mezi slovními druhy je tedy v podstatě relativní. Tento názor řada současných lingvistů sdílí. Sémantická kritéria totiž pro rozdělení slovních druhů použít nelze a rozdíl se týká spíše vyjadřování syntaktických funkcí. Původní stav představuje podle Cassirera opět indiference, především nedostatečné rozlišení substantiva a slovesa, které podle Cassirera charakterizuje skoro všechny jazyky kromě indoevropských a semitských (Cassirer 1996, s. 240), proti kterým kladl například barmštinu nebo malajštinu. Problémem je zde nejasná definice slovesa. V češtině je to slovo vyjadřující osobu, čas a způsob, z hlediska srovnávací jazykovědy to jsou ovšem poměrně marginální rozdíly. Rozmanité příklady, které Cassirer uvádí (posesivní konjugace, časování adjektiv, zájmen, produktivní derivace sloves ze jmen, pádové koncovky se slovesy) tedy o skutečném rozlišení sloves a jmen v daném jazyce příliš mnoho neříkají. Pokud bychom za měřítko nerozlišenosti sloves a jmen brali slovní konverzi nebo nepřítomnost verbální morfologie, silně indeferentními by se jevila například angličtina nebo čínština a další izolující jazyky s pevným slovosledem, které lze ovšem za primitivní označit jen ztěží.

Jazyky se podle Cassirera dají s větší či menší přesností rozdělit do několika stupňů podle toho, zda jsou centrem jejich vyjadřování věci, procesy nebo činnosti. Za typický příklad prvního typu pokládal altajské jazyky nebo japonštinu. Jeho měřítka nejsou zcela jasná, může to být převládání nominalizovaných tvarů, nahrazování slovesa „mít“ existenční vazbou („Není můj dům“ místo „Nemám dům“) nebo používání tzv. podpůrných sloves (*light verbs*), konstrukcí tvořených abstraktem a pomocným slovesem, vyjadřujících někdy dokonce i samotnou existenci (Watanabe 2000, s. 92).

Za jazyky druhého typu pak považuje jazyky indiánské, ve kterých sloveso reprezentuje prakticky celou větu, a pokud se k němu připojují samostatná podstatná jména, odkazuje na ně osobními afixy. V dnešní lingvistice se takové jazyky označují jako hlavo značné (*head-marking*). Ne bez důvodu poukázal Cassirer na podobnost tohoto způsobu vyjadřování s tvořením chemických nebo matematických formulí, výrazy predikátové logiky jsou hlavo značnému přístupu velice podobné. Upřel mu ovšem logickou obecnost a schopnost vyjádřit jednotu dění a také subjektu konání, což dokazoval i tím, že číslo slovesa je často určováno přímým předmětem. V indiánských jazycích je proto podle jeho názoru centrální proces, dění a předmětná sféra, ale nikoli „energie subjektu“.

Cassirerova interpretace ovšem nemá příliš pevný základ. Slovesa převládají v některých jazycích právě proto, že mohou vyjadřovat kromě procesů a stavů i vlastnosti, třídy, časové úseky a dokonce i číslovky (často defektními časovými paradigmaty). Proto je těžké říci, zda v nich opravdu převládá vyjadřování procesů v pravém slova smyslu. „Energie subjektu“ je v agentivních indiánských jazycích (například v jazyce pomo) vyjádřena daleko ostřeji než v evropských jazycích, které pro „činný subjekt“ žádnou specifickou kategorii nemají. Význam předmětu v sémantické struktuře věty variuje. Velkou roli hraje v jazycích s klasifikačními slovesy, v jiných ustupuje do pozadí. Vrcholem jazykového vývoje jsou podle Cassirera jazyky vyjadřující osobu subjektu, které odlišil od postupu polysyntetických jazyků (jak už bylo zmíněno, na základě značně libovolných měřítek).

O relativitě nebo univerzálnosti slovních druhů se v současné lingvistice stále ještě vedou spory. Není totiž jasné, které kategorie za ně můžeme považovat. Morfologické kategorie (čas, způsob, pád, číslo, osoba), které by slovesa a jména rozlišily, v některých jazycích chybí, nebo jsou pro slovesa i jména stejná. Za hlavní rozdíl mezi slovesy a jmény se považuje rozdíl v příznakovosti vyjadřování referenční a predikační funkce. Podle R. Jackendoffa ovšem slovesa/věty referenční funkci mají (jsou jimi situace, které označují, Jackendoff 2002, s. 326). Svědčí o tom i řada jazykových jevů, jako jsou tázací nebo deiktická slovesa (Dixon 1972, s. 17, 55-56), personální a anaforická slovesa, slovesné třídy v jazyce jaminjung nebo slovesný

člen v západoafrických jazycích a haitské kreolštině. Znamená přibližně „takže tedy (jak víme)...“ a významově ani formálně se neliší od jmenného členu.

Příznakovost predikátu je také variabilní. Generativistické řešení, které považuje jazyk více za vrozenou mentální strukturu než systém znaků, předpokládá v každém jmenném predikátu „nevyjádřenou sponu“ (Jackendoff 2002, s. 258). Je ovšem otázkou, zda je v některých jazycích skutečně průkazná. Sponou navíc nemusí být sloveso, ale také predikační částice (Baker 2003, str. 39-46) nebo afixy, které tvoří i slovesné predikáty (v jazyce nootka).

Rozdíl mezi slovesy a jmény souvisí také s rozdílem mezi predikátem a jeho argumenty (ovšem jen volně, coby ve většině situacích neekonomičtější řešení). Vedlejší věty se proto v některých jazycích vyjadřují nominalizovanými tvary, pro podstatná jména je zase typický pád a zpravidla také vyjadřují své argumenty jinak než slovesa. V některých jazycích ovšem formálně splývá vyjadřování vlastníka a subjektu nebo činitele (někdy dokonce i používáním zvrátného zájmena). Cassirer tento fakt vykládal, jakoby se „vlastně“ jednalo o jmenné konstrukce. Tento případ můžeme považovat za typickou ukázkou gramatického „hyperpřekladu“, který je pro mnoho ranných jazykově relativistických hypotéz typický.

Rozdíl mezi slovesy a jmény stírá také produktivní derivace jedné třídy slov z druhé. Jazyky, kterým se připisuje neexistence slovních tříd, mají buď minimum formálních prostředků na rozlišení syntaktických rolí (některé jazyky Indonézie) nebo používají k vyjádření syntaktických rolí pro slovesa i jména stejné analytické (fidžijština) nebo morfologické prostředky. Neobyčejnou proslulost si mezi lingvisty získala tato dvojice vět z jazyka nootka (Baker 2003, s. 175, Anderson 1997, s. 25):

Mamúk-ma qú?as-?í

Pracovat-indikativ muž-ten

„Muž pracuje“.

Qú?as-ma mamúk-?í

Muž-indikativ pracovat-ten

„Ten pracující je muž“.

Rozdíl mezi „verbálnějšími“ a „nominálnějšími“ slovy v jazyce nootka existuje, v těchto konstrukcích totiž nelze člen u „sloves“ vynechat, zatímco s podstatnými jmény ano. Nesmíme ovšem zapomínat, že i v rámci slovních druhů existují různé stupně jejich substantivnosti nebo slovesnosti, a také řada menších lexikálních tříd s odlišnými gramatickými

vlastnostmi. Podle lingvistických funkcionalistů proto verbonominální polarita představuje kontinuum (Hagège 1998, s. 145) a mezi jmennými a slovesnými výrazy existuje množství paralel. Určitou míru syntaktické specializace nalezneme patrně v každém jazyce, to ovšem nedokazuje vrozené univerzálie.

Podle Marka C. Bakera mají všechny jazyky stejné rozdělení slovních druhů, jeho přístup je ovšem zatížen celou řadou logických nejasností. Za definující znaky slovních druhů považuje vazbu se subjektem u sloves a referenční index u podstatných jmen (Baker 2003, s. 23, 95). Z jeho rozdělení ovšem vypadávají příslovce (stávají se pouze formou přídavných jmen), a protože Bakerovi stačí jako důkaz existence sloves a jmen jakýkoli gramatický rozdíl, jeho kritéria si při srovnávání různých jazyků odporují. V yimasu existují (pouze tři) pravá adjektiva, adjektivní slovesa, slova na přechodu mezi nimi i pravá slovesa a každá třída má jiné syntaktické a morfologické vlastnosti (Foley 1991, s. 93-101).

Relativita rozdělení slovních druhů snad více než jiné jazykové jevy láká k představám zcela odlišných koncepcí světa. Existuje určitá korespondence mezi slovními druhy a tím, co bývá nazýváno „model biliárových koulí“. Podle tohoto (psychologického) modelu je svět tvořen fyzickými tělesy, která se pohybují prostorem a působí na sebe prostřednictvím fyzického kontaktu. Lze si ho zobecnit i na představu, podle níž jsou pro popis reality klíčové relativně stabilní počítatelné a prostorově umístěné entity, které jsou nositeli vlastností a participanty dějů a kterým lze připsat jasně definovanou identitu. Alternativy k takové představě není těžké vymyslet, hlavní roli pak zpravidla hrají metafory ohně, vody, světla, nebo psychologických jevů, stačí si připomenout některé koncepce buddhismu nebo kvantové fyziky. Rozdíly mezi vyjadřováním slovních druhů, jak byly zatím nastíněny, se však týkají spíše vyjadřování syntaktických funkcí a samy o sobě znamenají jen málo. Existují sice syntaktické prostředky, které mohou vztahy argument-predikát nebo koreferenci jmenných frází částečně nahradit (switch-reference, polysyntetické lexikální afixy), jazyk složený jen z nich je ovšem velmi těžké si představit.

Přesto je možné, že v některých jazycích jsou entity a participanty zdůrazněni více než v jiných jazycích. Možným faktorem ovlivňujícím lidské myšlení je zde tzv. referenční hustota (Bickel 2003). Referenční hustota se měří jako relativní množství prvků s převážně referenční funkcí (hlavně zájmen a podstatných jmen). Rozdílné výsledky měření referenční hustoty získáme, pokud mezi referenční výrazy zařadíme také osobní koncovky. Pokud ne, jako referenčně „řidké“ se budou jevit zvláště polysyntetické hlavoznačné jazyky v Americe nebo Austrálii, v druhém případě pak řada jazyků východní a jihovýchodní Asie (Cassirerem chápáné naopak jako nominální).

Referenční hustotu ovlivňují různé faktory, především tzv. nulová anafora, kdy se vyjádření argumentu jednoduše vynechá nebo polysyntetický postup, kdy je argument vyjádřen pouze jako morfém slovesa. Jinými typologickými faktory, ovlivňujícími vztah podstatného jména a slovesa, může být také rozdíl mezi verbálně a satelitně rámcovými jazyky. V prvním případě o vztahu mezi argumenty vypovídá především kmen slovesa, v druhém slovesné afixy, předložky nebo pádové koncovky. Podle Dixona dávají některé jazyky přednost vyjádření způsobu děje před vyjádřením vztahu k argumentům (Dixon 2004, s. 552). Výrazy vyjadřující nástroj, místo nebo čas se objevují ve větě takřka bez formálního vyjádření vztahu (pokud se jedná např. o sekyru, den a tábor, je interpretace samozřejmě jednoduchá). Je možné, že se jedná o znak jazyků malých tradičních společností, kde se předpokládá znalost společného kulturního kontextu (Osborne 1974, s. 64). Do opačných typů ovšem patří i jazyky kulturně podobných společností, jako je tiwi nebo dyirbal. Podle B. Bickela odpovídá vyjadřování referenční hustoty rozdílu mezi jazyky s integrativním a asociativním rámcováním události a může souviset s pozorností věnovanou vlastnostem individuálních referentů ve srovnání s jinými charakteristikami události.

Jako příznak rozdílu mezi „jmennými“ a „slovesnými“ jazyky můžeme chápat celou řadu dalších jevů, např. vyjadřování příslovečných funkcí konverby a souvětími místo jmenými předložkovými frázemi, vyjadřování koreference pomocí tzv. „switch reference“ nebo vyjadřování čísla pomocí slovesného distributivu. Ryze verbální nebo nominální jazyky ovšem přirozeně nenajdeme nikde. Hlavním důvodem je to, že slovní druhy (nebo spíše syntaktické funkce, které vyjadřují) jsou z formálního hlediska téměř nepostradatelné a pro kulturní rozdíly velký význam nemají. Podle některých psycholingvistických výzkumů nemají slovesa ve všech kulturách stejnou roli při vývoji dětské řeči (Tracy et al. 2006).

6. POJMY

Při hledání počátků pojmů upozorňuje Cassirer na bezmocnost samotných logických operací, kterým musí předcházet „kvalitativní pojmotvorba“. S odvoláním na Humboltovu představu vnitřní jazykové formy je přesvědčen, že jazyk při pojmenovávání jevů vždy zaujímá určité stanovisko, například když měsíc označí jednou jako „zářící“ (latinské *luna*) a jednou jako měřící (řecké *μήν*). Vnitřní jazykovou formu ve smyslu hlubší sémantické organizace potvrzují mimo jiné sémantické korespondence mezi etymologicky nepříbuznými slovy různých syntaktických funkcí nebo výzkum vývoje jazyků v bilingvních společnostech, tzv.

metatypizace (Ross, s. 182). Během metatypizace se etymologicky nepříbuzné prvky formují podle stejných schémat. Podle Cassirera se jazykové stanovisko ovšem projevuje i v obecných charakteristikách „jazykového pojetí světa“¹¹, především v „dynamických motivech“ jazykové reflexe, v primátu významů, vztahujícím se k lidské činnosti, v účelovosti pojmů, hodnotících a estetických hlediscích při tvorbě tříd a vůbec v „aktivním zájmu o svět“, které jsou podle jeho názoru v protikladu k objektivním, univerzálním a „statickým“ dělením vědy. Jazyk je, slovy Vladimíra Skaličky, „antropocentrický“ (Skalička 2004, s. 899).

Zároveň v jazycích přírodních národů podle Cassirerova názoru převládá smyslově-konkrétní tvorba pojmů, která se projevuje hlavně v „názorné určenosti“ a konkrétnosti jejich výrazů a nedostatku obecných pojmů. Tuto charakteristiku dokládá především na příkladu etymologie indoevropských výrazů a supletivních tvarů, indiánských sloves, tasmánských názvech pro stromy, názvech papoušků a palem v jazyce bakairi, ale také arabských názvů pro velblouda. Určitost jejich výrazů vysvětluje tím, že dokud se v jazyce nevytvoří určité shrnující rody a třídy, které vyjádří jednotu konkrétních významů a anticipují vědeckou reflexi toho, *co* tyto pojmy spojuje, mohou být základem sémantiky pouze jednotlivé dojmy.

Konkrétnost primitivních jazyků byla evropskou lingvistikou zdůrazňována velice často a sloužila jako doklad jejich nízké úrovně (Vygotsky 1992). V některých jazycích se s ní v určitých sémantických doménách skutečně můžeme setkat. Sibiřská ketština rozlišuje ocas zvířecí (*húùt*) rybí (*hóràp*) a ptačí (*hi s*), dále sníh padající (*be s*) sníh ležící na zemi (*tík*) a sníh na větvích (*tóqùl*, Vajda 2004, s. 91). Jako o silně konkretizujícím jazyce se hovoří také o jazyce tiwi (Osborne 1974, s. 177). Je pravda, že jazyk tiwi nemá obecnou kategorii pro „shellfish“ (kterou nemá ani čeština, rozlišující korýše a měkkýše), velikost, tvar, barvu, kvalitu, kvantitu, zvíře, rostlinu, ptáka, plazu, korýše, zbraň nebo nástroj, relativně obecné termíny ovšem existují i v ní, např. „věci které se najdou na pláži“, „malí ptáci“, „jíst/pít“ apod. Obecnější význam mají také inkorporované formy podstatných jmen, kterých je v tomto polysyntetickém jazyce jen omezené množství, 14 volných slov pro divoký med tak musí nahrazovat pouze jediná inkorporovaná forma (Osborne 1974, s. 48). Někdy nám jejich extenze mohou připadat zvláštní, jako v případě společné formy pro dugonga a mořskou želvu (Osborne 1974, s. 122).

Ve většině případů je ovšem rozdělení na jazyky konkretizující a jazyky zobecňující založené jen na selektivním výběru faktů. Je možné říci, že v africkém kpelle neexistuje obecný výraz pro mravence, jen pro asi dvacet druhů mravenců. Také je ovšem možné říci, že v jazyce kpelle neexistuje konkrétní výraz pro mravence, ale jen obecně pro plazivý hmyz (Welmers 1973, s. 476). Evolucionistická představa o složitém a obtížném vývoji obecných

kategorií z konkrétních také neodpovídá současným výzkumům. Děti začínají chápat některé konkrétní kategorie až po obecných. Gramatické pojmy a kategorie, pro které je obecnost poměrně typická (jako příklad mohou sloužit především klasifikátory nebo pomocná slovesa), chápou lidé zcela intuitivně. Pokud mají v jazyce kategorii životné / neživotné, je těžké najít strop, nad který primitivní myšlení údajně nedokáže zobecňovat.

Podle některých kognitivně-psychologických hypotéz nejsou pro nás primární jednoduše „konkrétní“ kategorie, ale kategorie tzv. bázové (Rosch 1988). Případný nedostatek bázových kategorií je pak vysvětlován jako „hypokognice“ způsobená nedostatkem přímých zkušeností, tedy jako defekt a nikoli vyšší evoluční stadium. Tento model ovšem není příliš objektivní, pravděpodobnější vysvětlení je spíše to, že úroveň bázových kategorií je relativní a proměnlivá. Konkrétní kategorie se také často ztrácí ve chvíli, kdy se jazyk v důsledku tlaku cizího jazyka a kultury stává skutečně „primitivním“, při tzv. jazykové smrti. Podle některých badatelů má přitom lexikální ztráta přímé důsledky pro zachování nativní kultury (Hill 2003).

Výzkum kategorizace je v současné době charakteristický především sporem mezi relativisty a univerzalisty, třebaže v něm již ani jedna strana nezastává extremistické stanovisko. Často se uvádí, že bázová kategorizace v etnobotanice a etnozologii jiných etnik odpovídá relativně přesně vědecké terminologii na úrovni rodu. Tento fakt ovšem nelze absolutizovat, ani naše jazyky například nemají kategorii, která by odpovídala vědeckému rodu *Panthera*, zahrnujícím tygry, leopardy, jaguáry a lvi. Kromě klasifikace na úrovni rodu vyjadřují jazyky jako základní kategorie také tzv. „životní formy“, jako je „pták“ nebo „strom“. Podobné obecné termíny nejsou ani v jazycích přírodních národů ničím vzácným. Jazyk diyari často používá s konkrétními podstatnými jmény označení obecných kategorií, která zahrnují většinu jevů a označují lidi (Aborigine), zvířata, ptáky, plazy a hmyz, stromy, jedlé rostliny, kamenná, ohnivá a vodní tělesa. (Austin 1981, s. 39).

Je zajímavé, že mimo obecnou klasifikaci často stojí věci výjimečné nebo mimořádně důležité. V jazyce ka'apor mimo klasifikaci rostlin na *mira*, stromy, *ka'a* byliny a *sipo* stojí všechny domestikované druhy. Podobnost domestikovaných a nedomestikovaných druhů přitom vnímají, jak ukazuje souvislost termínů *kara-ran* (dosl. „falešný yam“, jeden druh divokého yamu), který patří do kategorie *sipo*, a *kara* (domestikovaný yam), který do žádné obecné kategorie nepatří (Balée 1994, s. 179). Klasifikace bývá ovlivněna účelovými hledisky (jedná, škodlivá, divoká zvířata) a někdy i projekcemi ze sociální struktury („náčelnické“ taxony v jihoamerických jazycích). Indiáni shibibo rozeznávají dvacet šest druhů banánů, mají ovšem i obecnou kategorii *paranta* (banány a plentejny), věci ze zahrady *baná*, věci které se vaří *piti* a „dobré věci“ *jakón jahuēki* (Behrens 1985).

Ani samotná abstrakta nejsou v „primitivních“ jazycích nic zvláštního, v některých případech jsou dokonce nezbytná pro některé gramatické konstrukce a syntaktické vztahy. Někdy nahrazují vedlejší věty nebo sloveso určované příslovcem. V některých australských jazycích se většina určitých slovesných tvarů tvoří pomocí perifrastických konstrukcí. V afrických jazycích vyjadřují abstrakta atributy místo přídavných jmen (Baker 2003, s. 247), používají se také pro tvoření otázky (Welmers 1973, s. 426). Některá v dané kultuře nepřiliš významná abstrakta mohou chybět, vyjadřují se však abstrakta důležitá z nativní perspektivy. V tiwi to mohou být například slova *jimiŋa* (slunce, dech, život i totem) nebo *jimaŋka* (duch, stín, odraz nebo obraz).

Podle Dixona v mnoha případech nerozlišují australské jazyky aktuální a potenciální významy jevů. To samozřejmě neznamená, že by tento rozdíl nevnímali, spíše mají tendenci oba významy systematicky korelovat. Vztah mezi potenciálním a aktuálním významem přitom často odpovídá určitým kulturním stereotypům. Příkladem mohou být výrazy z jazyka dyirbal, jako *yugu* – strom/dřevo/oheň, *bungil* – ležet/spát, *balgan* – udeřit/zabít, *baygul* – mávat/tlouci nebo *ŋambal* – naslouchat/slyšet (Dixon 1972, str. 40 – 41). Příklad sémantické distinkce, která není příliš systematická naopak v našich jazycích, je rozdíl mezi příslovcem orientovanými na subjekt a příslovcem orientovanými na objekt slovesa (Dixon 1972, s. 302).

Etnocentrické vnímání jiných jazyků umožňuje vnímat jako známku podřadnosti daného jazyka jak případy větší konkrétnosti, tak případy větší obecnosti (nebo vágnosti). Právě toto dvojí měřítko ovšem ukazuje jeho neudržitelnost. V „primitivních“ jazycích lze nalézt vágní mnohoznačná slovesa, jejichž význam zpravidla rozlišuje jazykový kontext, jako v akanštině sloveso *di*, které může znamenat podle kontextu „jíst“, „vzít do ruky“, „používat“, „utrácet“, „zaměstnat“, „spát s“, „přijmout úplatek“, „zdědit“, „vyhrát“ nebo „porazit“ (Welmers 1973, s. 477). Stejně příklady se dají nalézt i v evropských jazycích, některé jazykové rejstříky dokonce mnohoznačnost aktivně podporují, zdaleka se tedy nejedná jen o „vadu“ jazyka. Některé jazyky jsou plné metaforických pojmenování, což ovšem na abstraktnosti jejich významu nic nemění. Evropské jazyky se metaforám někdy vyhýbají pouze přejímáním slov z latiny nebo řečtiny.

6.1. Polysyntetičnost a slovesa

Jako jazyky s daleko konkrétnějšími a určitějšími výrazy se často uvádí jazyky polysyntetické. Proslulý se v tomto ohledu stal především jihoamerický jazyk jahgan. Polysyntetické jazyky sice mohou vyjádřit jedním slovem celé souvětí, o malé schopnosti zobecňovat ovšem nesvědčí tiwijské *ji-məni-ŋiliməŋ-alipi-aŋkina* („on-mě-spícímu-jídlo-ukradl“,

Osborne 1974, s. 47.) o nic víc, než německé *Donaudampfschiffahrtsgesellschaftskapitänmütze* (čepice kapitána společnosti Dunajské paroplavby, Čermák 1997, s. 200). Právě z tohoto důvodu je také kritizován údaj o velkém počtu názvů sněhu v inuitských jazycích. Vzhledem k derivačním možnostem není prakticky nijak omezený, stejně jako počet slov týkajících se jakéhokoliv jiného jevu. Na druhou stranu pouze z holých kořenů se o daném jazyce mnoho nedozvíme. Kategorie charakteristické pro danou kulturu se mohou vyjadřovat právě tak jednoduchým jako složeným způsobem. Některé jazyky mají tendenci k podrobnějšímu popisu událostí i pomocí vedlejších vět a závislých tvarů, otázky konkrétnosti vyjadřování by se tedy měly řešit v ideálním případě spíše na základě zkoumání samotného diskurzu.

Polysyntetické jazyky mají tendenci gramatikalizovat morfémy a vytvářet z nich integrované celky, často s lexikalizovaným významem. I v takovém případě ovšem konkrétnost polysyntetických slov vzniká z komplexního systému, a nikoli chaotického „konkretizmu“. Za určitostí významů jejich sloves často stojí vyjadřování celé řady gramatických kategorií, především vidových, modálních, časových a rodových. K polysyntetickým slovesům se připojují také direkciónály, pozicionály, klasifikační prefixy, morfémy měnící valenci slovesa nebo morfémy vyjadřující účel, účinek, nástroj či způsob provedení. Sám Cassirer se domníval, že obecnost pojmů není samoučelná, ale má napomáhat větší určitosti; potom by polysyntetické aglomeráty byli ideálním jazykovým vyjádřením.

Za velkou část své „konkrétnosti“ vděčí tedy polysyntetické jazyky svým derivačním možnostem. V některých případech se komplexnost výrazu stává normou. Tzv. bipartitní slovesa severoamerických jazyků mají většinou dvě části, z nichž každá sama o sobě vyjadřuje poměrně obecný význam. Finály algických (algonkinských a wakašských) jazyků vyjadřují obvykle způsob nebo nástroj akce, například se zde objevují morfémy *-bi-* (tlačit/tahat), *-wi-* (přenášet), *-aha-* (následovat), *-aas-* (pohybovat se ve větru), *-isah-* (způsobit přímo), *-ishkoo-* (způsobit nepřímo), *-m-* (sevřít) *-am-* (ústy), *-un-* (řeči), *-anem-* (na něco v ústech), *-ldah-* (holí), *-agah-* (sekerou), *-lzh-* (ostřím), *-aas-* (sluncem), *-aakiz-* (ohněm), *-oom-* (na vleku), *-daabii-* (na zádech), *-nigaa-* (na ramenou), atd. (jazyk ojibwa, Rhodes 1984, s. 369-371). Protože nejsou všechna stejně obecná, vytváří i určitou hierarchii. Jejich použití je natolik obligatorní, že někdy dublují význam kořene.

Jako relativně konkrétnější než naše výrazy se jeví také tzv. klasifikační slovesa athabaskských jazyků. Kmen klasifikačních sloves vyjadřuje třídu objektů, se kterými se sloveso používá. Jinak má však velice obecný význam a jasný smysl získává teprve s adverbialním prefixem. Kromě těchto kategorií se athabaskská slovesa také často dělí podle toho, zda vyjadřují děj rychlý, prudký, nekontrolovaný, nebo pomalý, kontrolovaný a uctivý. Podle někte-

rých lingvistů tento protiklad odpovídá indiánskému kulturnímu konceptu *séodit'é*, který zdůrazňuje hodnoty zdvořilosti, autonomie a sebeovládání (Newman 2004, s. 88).

Bipartitní slovesa severoamerických jazyků připomínají také perifrastická nebo sériová slovesa v australských a papuánských jazycích s malým množstvím sloves (Pawley 2006). Pokud bychom je srovnávali jen jako samostatná a neanalyzovatelná slova, nacházeli by se obě skupiny na opačných koncích sémantické obecnosti. V jazyce jaminjung existuje jen asi 26 sloves, která se kombinují s tzv. koverby (třída slov podobná nominálním výrazům). Tato tzv. „obecná slovesa“ klasifikují události do několika tříd; alternace obecných sloves mohou také měnit význam celé konstrukce, podobně jako v případě nominální (především numerické a posesivní) klasifikace.

V jazyce kalam existuje okolo 130 sloves, nejčastěji se jich ovšem používá jen asi 30. Významy některých sloves tak mohou být extrémně obecné, jako u slovesa *ag-*, které znamená vydávat zvuk nebo mluvit, nebo sloveso *n•-*, které znamená nějakým způsobem vnímat nebo zjišťovat. K rozlišení konkrétních významů využívá kromě doplňků podobných koverbům v jaminjingu i slovesné serializace. Věta v jazyce kalam může vypadat například takto (Pawley 2006, s. 14):

Basd skop ...am kmn pak d ap ad ñb-elgp-al, ...

Předci vzdálení... jít zvíře zabít vzít přijít uvařit jíst-min.čas-3osoba

„Naši vzdálení předci chodili na lov a jedli zvěřinu.“

6.2. Skryté třídy a alternativní sémantické organizace

Vedle klasifikačních sloves v pravém slova smyslu v athabaskských jazycích se tak označují i slovesa jiných jazyků, která rozlišují vlastnosti svých argumentů. Jako příklad lze uvést české jíst (tuhou stravu) a pít (tekutiny). Našli bychom je patrně v každém jazyce. Slovesa mohou vyjadřovat i celou řadu dalších určení, ale jejich bohatství nelze vnímat jako neorganizovaný chaos. Určité sémantické třídění se objevuje i v jazycích, které nemají formální systém klasifikace sloves jako australský jaminjung. B. L. Whorf označuje tyto přímo nevyjádřené třídy jako tzv. *covert categories* (Whorf 1974, s. 69).

Zajímavé okno do skrytého sémantického systému v jazyce dyirbal představuje tzv. *dyalɲuy*, který se používá s afinními příbuznými a křížovými bratřenci a sestřenicemi (Dixon 1972, s. 32-33). Všechna slova běžné varianty jazyka dyirbal (tzv. *guwal*) kromě pomocných gramatických slov nahrazuje vlastními výrazy. Těch má ovšem ve srovnání s guwalem jen asi čtvrtinu. Proto maximálně využívá gramatických prostředků derivace, opisných vyjadřování,

obecných kategorií a metaforických pojmenování. V jistém smyslu připomíná umělé filosofické jazyky. Na základě korespondence mezi guwalem a dyalɲuyem lze rozeznat tzv. jádrová slovesa, jejichž zdvořilostní (nebo spíše „vyhýbavou“) variantou se v dyalɲuy definují ostatní sémanticky příbuzná slovesa (Dixon 1972, s. 294). Podstatná jména jádrové významy nerozlišují a pojmenování většinou odpovídá obecnějším kategoriím a metaforickým pojmenováním.

Klasifikace na základě vztahu obecné-konkrétní není jediným jazykovým prostředkem sémantické organizace. Některé jazyky vytvořily velice zvláštní metodu vyjadřování, která poněkud připomíná Cassirerovu představu o vzniku obecných pojmů řazením konkrétních představ k sobě, které tak vedou k pochopení podstaty souvislosti. Jako příklad je možné jmenovat klasický nahuatl, khasi, nebo řadu jazyků Melanésie a Nové Guineje. Několik příkladů z jazyka ku-waru může tuto metodu přiblížit (Rumsey 2004, s. 278-279):

<i>lopa-ker(-sil)</i>	vačice-pták(-pár)	lovná lesní zvěř
<i>owa-lopa(-sil)</i>	pes-vačice	přirození nepřátelé
<i>kung-owa(-sil)</i>	prase-pes	domácí zvířata
<i>kung-langi-sil</i>	prase-zelenina	jídlo
<i>kung-ab-sil</i>	prase-žena	domácí bohatství
<i>mulu-mai(-sil)</i>	nebe/hora-země	svět
<i>me-mije(-sil)</i>	taro-yamy	sváteční jídlo
<i>mis-man(-sil)</i>	(katolická)mše-(evangelická)modlitba	křesťanství
<i>oma-rai(-sil)</i>	ryba-rýže	importované jídlo
<i>gu-pengi-sil</i>	zuby-hlava	neoddělitelná součást sebe samého
<i>tepi-keri-sil</i>	ohněň-ústa	požírající věci

Je zajímavé, že tato metoda vrhá nové světlo i na vztah kategorií a tzv. prototypů. Každá kategorie má dva „prototypy“, přičemž jeden prototyp může být součástí několika kategorií. Jeho význam je zřejmý teprve v kontextu nějaké souvislosti. Podobnou „aditivní“ metodu vytváření kategorií patrně používáme i v našem jazyce, aniž si to uvědomujeme. V jazycích Nové Guineje je však daleko formalizovanější a má i řadu paralel ve stylistice a sociální struktuře (Strathern, Lancy 1981). Vztahy mezi oběma částmi se někdy popisují příbuzenskými termíny. Rozdíl mezi „taxonomickými“ a „párujícími“ jazyky přitom existuje i mezi jazyky kulturně a geograficky blízkými. Speciální významy „párů“ existují také v případě tzv. eliptických duálů, například v arabštině.

6.3. Univerzalita a diverzita

Diverzita pojmových kategorií vyvolává celou řadu otázek ohledně psychologických dopadů na lidské myšlení. Výzkumy se většinou zaměřují na viditelné charakteristiky. Značnou popularitu získala hypotéza Berlina a Kaye o společných tzv. fokálních barvách a univerzální hierarchii barevných kategorizací. Zřejmě ne náhodou představovaly konečnou fázi evropské jazyky. Dnes je tato teorie odmítána především kvůli logickým inkonsistencím, barevné kategorie rozdílných jazyků se totiž vzájemně překrývají. Univerzální možná není ani sám princip rozdělení barevného spektra. Současné psycholingvistické výzkumy také potvrdily vliv barevných kategorií na vnímání vzájemné podobnosti a barevných prototypů (Robertson 2000, 2005). Všeobecně se ukazuje, že členění sémantického pole hierarchizovat nelze, i když náhodně patrně také neprobíhá.

Třebaže postup od označování konkrétních kategorií k označování obecných kategorií rozhodně nelze přisoudit vývoji jazyka jako celku, často je chápán jako univerzální etymologický trend ve formě neustálého cyklu. Podle D. Wilkinse se názvy částí zpravidla promítají na názvy celků a názvy činností na názvy nástrojů (Wilkins 1996, s. 273-274). Obecné zde ovšem neznamená abstraktní. Podle B. L. Whorfa je posun od konkrétního k abstraktnímu pouze výsledkem určité evropské historické situace (Whorf 1974, s. 157). Podrobný výzkum etymologických změn ukazuje, že i přes některé obecnější trendy nelze vývoj od konkrétního k obecnému nebo abstraktnímu zcela absolutizovat. Opačný trend představuje degramatikalizace nebo tabuová generalizace (Erhart 1984, s. 139-140).

6.4. Rody a třídy

Cassirer přisoudil rodům a třídám mimořádný význam, protože podle jeho názoru teprve vytvářením formálních souvislostí vznikají v jazyce obecné pojmy. Jako nejprimitivnější vnímal Cassirer třídy, založené na smyslově vnímatelných vlastnostech předmětu, velikosti a tvaru. Mimořádně bohatým jazykem je v tomto ohledu amazonský jazyk miraña, ve kterém z asi 72 tříd 66 rozlišuje tvar předmětu (Seifart 2005). Právě tyto kategorie často převládají v jazycích, které mají tříd velké množství, je ovšem třeba si uvědomit, že se většinou kombinují s „abstraktnějšími“ kategoriemi lidí, životných bytostí nebo abstrakt (jazyk dakelh) a existují i v jazycích moderních společností, jako je japonština.

Jiným druhem „konkrétního“ třídění je klasifikace založená na částech lidského těla, známá především z jazyků Andamanských ostrovů (Burenhult 2006). Třídy založené na tvaru předmětu nebo částech těla ovšem čistě materiální nejsou, často označují i abstraktní katego-

rie. Zvláště některé australské jazyky rozlišují také jedlé a vegetační kategorie. Jako velice rozvinuté vnímal Cassirer třídy v bantuských jazycích, především již zmiňovaný rozdíl mezi osobou jednající z vlastní vůle a osobou jednající jako pověřenec někoho jiného. Poměrně abstraktní kategorie vyjadřují i koncovky třetí osoby v jazyce chalcatongo mixtec, rozlišují mimo jiné kategorii nadpřirozených bytostí, starších osob (používané i k vyjádření úcty) a mladších, milovaných, nebo zemřelých osob (Macaulay 1996, s. 81).

Jazyk podle Cassirera překonává mytické pojetí právě proto, že rozděluje svět na „životné“ a „neživotné“, „rozumné“ a „nerozumné“. Zároveň ale upozorňuje, že způsob rozdělení do tříd se řídí spíše subjektivními kritérii. Rodové rozdíly pravidelně odpovídají mytologickým představám a dá se jen těžko říci, zda jazyk ovlivnil mytologii nebo naopak. V indiánských jazycích do třídy životných bytostí spadají i mimořádně důležité rostliny, jako kukuřice nebo tabák. Kategorie lidských bytostí označuje v jazycích jako je dakelh nebo tiwi i psy (Osborne 1974, s. 51). V jazyce dyirbal patří do jiné kategorie než ostatní stromy ty, které dávají jedlé ovoce nebo mají trny.

Protiklad mezi mužským a ženským rodem má často i další významy. Poměrně často je ženský rod inferiornější, pasivnější nebo více příznakový. Lakoff a Dixon proslavili kategorií v dyirbalu, která označuje ženy, ptáky, oheň, zbraně a stromy, ryby a zvířata, které jsou neobvyklé nebo nebezpečné. Ženský rod může označovat abstrakta, látky nebo konkrétní druh z obecné kategorie v mužském rodě (Welmers 1973, 226). V berberských jazycích mívají feminina význam zdrobňující, srdečný nebo pejorativní (Welmers 1973, s. 228). Naopak v tiwi označují věci velké a kulaté. Tiwi je neobvyklý také tím, že v něm mají pohlavní orgány na rozdíl od všech ostatních částí těla opačný rod než jejich vlastníci. V ketštině naopak mají stejný rod a všechny ostatní části těla mají rod ženský.

Třídění podle rodu mimo oblast lidských bytostí odpovídá realitě jen málo, někteří evropští badatelé se přesto snažili představit indoevropské jazyky jako vyšší vývojové stadium dokonce i v tomto ohledu (Schadewaldt 1978, s. 51-52). Z hlediska dnešní lingvistiky jsou rody a třídy jazyka důležité spíše pro vyjadřování anaforických a syntaktických vztahů a jejich obsah je tedy prakticky irelevantní, sémantická kritéria lze v mnoha případech ztěžít odhalit. V yimasu je většina tříd motivována fonologicky. Je zajímavé, že jazykové třídy mohou mít současně fonologické i sémantické motivace (modulární teorie jazyka je pokládá za oddělené). Je možné do jisté míry rozdělit klasifikace lexikální, které jsou pro každé slovo definitivní, a referenční, které se mění podle úhlu pohledu a často ovlivňují význam. Dopad těchto klasifikací na lidské myšlení je dosud předmětem výzkumu.

7. SYNTAKTICKÝ VZTAH

Problémem, na který se Cassirer zaměřil v poslední kapitole své práce o jazyce, je vyjadřování syntaktických vztahů. Cassirer chápal, že způsob, jakým lingvisté jako Schleicher a další interpretovali rozdíl mezi izolačními, polysyntetickými, aglutinujícími a flexivními jazyky, je značně zjednodušující a stavěl se k němu zdrženlivěji. Paradoxním se jevílo především zařazení čínštiny mezi „primitivní“ jazyky. Některé jiné izolující jazyky, jako africký ewe, však stejné štěstí neměly (viz Cassirer 1996, s. 281). V polysyntetických jazycích převažuje podle Cassirerova názoru tendence ke spojování na úkor obecnosti (Cassirer 1996, s. 284) a nejvhodnějším nástrojem pro vývoj „vztahového myšlení“ se mu jeví flexivní jazyky.

Pokud jde o intelektuální primát flexivních jazyků, tedy jazyků s nesegmentovaným připojováním polyfunkčních, polymorfních, a často homofonních prvků, nepřekvapuje, že je v přímém rozporu s většinou pokusů vytvořit „racionální“ umělý jazyk. Například Schleyerův Volapük je aglutinačním jazykem par excellence. V tomto smyslu lze také do jisté míry rozumět Minoru Watanabemu, který s „racionálností“ spojuje právě aglutinační (podle Watanabeho) charakter japonštiny. V jeho pojetí se v aglutinačních jazycích realizuje ideální poměr 1 : 1 mezi znaky a významy vztahu a prezentace látky (Watanabe 2000).

Třebaže Cassirer o bezevztažném jazyce neuvažoval, syntaktické vztahy se podle jeho názoru v jazyce diferencují teprve postupně. Jako podklad vyjadřování vztahů přitom slouží věcné pojmy. Staví především na etymologii indoevropských sufixů a jeho pojetí současná lingvistika víceméně potvrzuje. Proces přeměny lexikálních autosémantik na prvky s usouvztažňující funkcí označuje jako gramatikalizaci. Tento proces ovšem nechápe jako pozitivní jazykový vývoj, ale jako neustálý cyklus (Givón 1979, s. 209, 232).

7.1. Souvětí

Také při spojování vět považuje Cassirer některé jazykové formy za primitivnější než jiné. Představují podle něj totiž „jednotu pouhého agregátu“ namísto „systematické formy“, kterou vidí v rozvoji hypotaktického souvětí. Primitivní formou se tak stává vyjadřování pomocí asyndetických spojení, parataktická souvětí, nominalizace vedlejších vět, absence spojek a vztažných zájmen a zanedbávání rozdílu mezi různými druhy vztahu. Cassirer tak shrnul různé, navzájem nesouvisející jazykové jevy, jako by všechny byly projevem stejného jazykového typu.

Ve skutečnosti může každý z nich znamenat něco úplně jiného. Beze spojek se vyjadřují i některá hypotaktická spojení a řada jazyků, především aglutinujících, používá místo spojek afixy a neurčité tvary (konverba). V jazyce se vedlejší věty často tvoří s pomocí nominální morfologie, protože vedlejší věty většinou nominální funkce (argumenty a atributy) vyjadřují (Ylikoski 2003). Používání nominalizovaných a neurčitých tvarů se považuje za projev subordinace, protože se při něm výraz stává členem věty hlavní. Někdy se pádové afixy používají i s jinak zcela určenými slovesy (Heine, Reh 1988).

Řada jazyků vyjadřuje slovesy i vztahy, které evropské jazyky vyjadřují předložkami a spojkami (Welmers 1973, s. 372). Existují také jazyky, které dávají přednost vedlejším větám před jmennými frázemi. Zpravidla postrádají adpozice a jejich věty mají většinou jednodušší vnitřní strukturu, protože příslovečná doplnění (způsob, nástroj, čas apod.) se vyjadřují lexikálními sufixy, jako přímý objekt změnou valence slovesa, nebo ve vedlejších větách. Někdy mají dokonce tendenci vyjadřovat pouze jediné jmenné doplnění v každé větě, prakticky se v nich však složitost vyjadřuje pouze na jiné úrovni (Nakayama, 2001, s. 157).

V některých jazycích převládají spíše asyndetická spojení. Častá jsou v čínštině, ale také v angličtině. Vztažné věty v melanézských jazycích se někdy dají jen obtížně odlišit od parataktického spojení (Capell 1971, s. 325). V jazyce kurukh zůstává kauzální vztah pouze implicitní, jako ve větách „Nemůžu naštipat dříví, nemám sekeru“, „Nikdy jsem mu neublížil, i tak mě udeřil“, „Brzo bude pršet, z mraků hřmí“ nebo „Vítr fičel, nemohli jsme překročit řeku“ (Hahn 1985, s. 113). Některé jazyky se naopak vyhýbají asyndetickým a parataktickým spojení, které jsou typické zase pro evropské jazyky, především při vyjadřování následnosti dějů. Používají místo nich sekvenciální nebo simultánní konverba. Řetězce sekvenciálních konverb mohou být relativně dlouhé; typický je tento způsob vyjadřování pro jazyky jižní, centrální a východní Asie (Coupe, s. 7). Na Nové Guiney se používají tzv. větné řetězce, většinou vyjadřující časový vztah a tzv. switch-referenci. Větné řetězce mohou být velice dlouhé (dvacet nebo více vět) a někdy představují celé vyprávění. V papuánských jazycích Nové Guiney se používá celá řada způsobů spojování vět, často velice komplikovaných (Bee 1973, s. 308).

Jako spojovací prostředek slouží také některá abstrakta. Jazyk yimas tvoří větná spojení pomocí abstrakt pro zvyk, událost, myšlenku/řeč a přání, například (Foley 1991, s. 384):

Pia-ka-kacapal patn na-n-wu-t.

řeč/myšlenka-já-zapomněl betelnut ho-ty-vzít-perfektum

„Já zapomněl, že sis vzal betelnut“.

Srovnáme-li vyjadřování různých jazyků, můžeme dojít k závěru, že ve většině typologických kritérií, jako je míra hypotaxe, používání nominální morfologie nebo neurčitých tvarů, zauímají evropské jazyky spíše střední postavení. Vměstnat syntaktickou variabilitu do jednoduchých opozic rozvinutých a primitivních jazyků tedy nelze. Dokonce i platnost některých závěrů, které se zdají být s ohledem na jinou formu literárních a orálních textů logické, například o větší roli intonace nebo slabším vyjadřování koheze, je pouze relativní. Nejdůležitějšími rozměry koheze textu je především vyjadřování časových a koreferenčních vztahů a hierarchické struktury textu a ani v tomto směru nejsou evropské jazyky nijak výjimečné.

7.2. Vyjadřování koheze

Vyjadřování koheze promluvy nebo textu může mít různou podobu. Často se jedná o tzv. konektory, spojující věty nebo souvětí, kterými mohou být částice nebo závislé tvary pomocných sloves. V textech některých jazyků jako by téměř neexistovaly „švy“, věty se spojují sufixy a většina souvětí odkazovacími slovesnými tvary (viz Hoijer 1972). Některé jazyky jsou charakteristické tzv. rekapitulačními větami. V aljašském jazyce yup'ik se velká část vět souvislého textu vyjadřuje v tzv. subordinativu (Jacobson 2000, s. 341). Formou vyjádření časových vztahů a rozdílu mezi narativním „pozadím“ a „popředím“ jsou také relativní časy afrických jazyků (Hopper 1979, s. 215). V jazycích existují různé způsoby vyjádření rozdělení promluvy do „odstavců“, např. volbou konektorů, časových kategorií, rekapitulačních vět, referenční strategie nebo závěrečných pomocných sloves, jako v jazyce hualapai (Watahomigie, Yamamoto 1998). Forma vět a odstavců mívá v každé kultuře charakteristickou podobu (Longacre 1979). Zvláště v australských jazycích mívají cyklickou formu, hojně se uplatňují parafráze a paralelismy, střídání staré a nové informace nebo kontrast dlouhých souvětí a krátkých vět. Prostředky, které primárně slouží k vyjádření koheze, tak často získávají poetickou funkci. „Styl“ některých orálních kultur můžeme proto považovat za neobyčejně rozvinutý, i když používá jiné prostředky než evropské jazyky.

Podle Daniela Everetta (Everett 2005) syntaktická rekurzivita a vkládání vět úplně chybí v jazyce pirahã. Tento fakt je podle něj spojen i s absencí matematické řady. Platnost a význam závěrů o neexistenci rekurzivity, subordinace nebo jiného syntaktického prostředku je podle mého názoru pouze relativní. Vedle rekurzivity syntaktické se totiž dá hovořit i o rekurzivitě a vkládání diskursivním. V jazyce pirahã by jejím příznakem mohl být mimo jiné morfém známé informace, který v mnoha případech hraje roli v určování vztahu dvou vět (D. Everett ho původně popisoval jako nominalizátor). Jak upozorňují někteří lingvisté, diskurz

má sám o sobě poměrně složitou strukturu a své vlastní prostředky rozvíjení (tzv. pragmatický modus, Givón 1979, s. 296), které nemusí být nutně gramatickým spojením. Jako nejjednodušší jazykový prostředek se v tomto směru jeví parafráze, paralelismy nebo anaforické výrazy.

7.3. Anafora

Je zvláštní, že anaforu Cassirer vůbec nezmiňuje, třebaže se zdá, že z formálních jazykových prostředků je vůbec nejuniverzálnějším výrazem vztahu. Anaforická (endoforická) zájmena skoro vždy souvisí s demonstrativními (exoforickými) zájmeny. Některé jazyky je ovšem formálně rozlišují a vytvářejí tak paralelní řady exoforických a endoforických zájmen (Welmers 1973, s. 287). Anaforické výrazy některých jazyků rozlišují hlavního participanta a participanty vedlejší (tzv. „VIP strategy“, Dooley – Levinsohn 2000, s. 59). V některých jazycích se vztah mezi větami vyjadřuje tzv. switch-referencí, označením shody nebo rozdílu mezi subjekty dvou vět (někdy i shody částečné). Díky tomu se mohou vyhnout přímému vyjádření referentů, aniž dochází k významové dvojznačnosti, jako v této větě z jazyka seri (Moser, Marlett 1998, s. 127, *-ma* signalizuje rozdíl subjektů):

Tojox-ma, hapxiquitpanzx-ma, hapxa coi mos hapxhantcöteme hapxiquitpancoj, yoque.

„Když (ta puma) uprchla, (ten králík) utekl, ti (druzí) králíci se také vyřítili (a) utekli, říká se.“

Switch-reference často vyjadřuje ještě další časové, logické a kauzální vztahy. Je zajímavé, že se často řídí i jinými měřítky než je identita subjektů. L. Stirlingová z toho vyvozuje, že switch-reference je vztah shody událostních charakteristik mezi propozicemi (Stirling 1993, s. 251). Stejně jako v případě slovesného čísla se tedy jedná o kategorii, kterou si v evropských jazycích spojujeme pouze se jmény (koreference), ale kterou v jiných jazycích vyjadřují slovesa.

7.4. Mezivětné vztahy

Mezivětné vztahy představují sémantické pole, které není členěné ve všech jazycích stejným způsobem. Vyčerpávající vyjádření všech sémantických vztahů v textu už vzhledem k jeho lineární povaze ani není možné; je spíše výsledkem našich inferenčních schopností, které omezené jazykové prostředky svým způsobem přesahují. Porovnávat a hodnotit spojo-

vací prostředky různých jazyků objektivním způsobem tedy není možné. Spojovací prostředky jsou zpravidla vágní a mnohoznačné, snad proto, že nejsou sémanticky ani formálně autonomní. Jazykové prostředky, které mají spojovací funkci (konverba a spojky) jsou často ekvivalentní s prostředky, které významový vztah pouze implikují (vidy, způsoby, příslovce a částice).

V australském jazyce tiwi se rozlišují pouze příslovečné věty „důvodové“ a „okolnostní“, přičemž jedna ze tří spojek pro jejich vyjádření se používá v obou významech (Osborne 1974, s. 70). Nivchština naproti tomu používá impozantní množství konverbálních tvarů, kterými děj zpravidla podrobně charakterizuje (zvláště způsobovými konverby, Gruzdeva 1998, s. 35). Konverba pomocných sloves používá jako spojky (Gruzdeva 1998, s. 37). Jazyk diyari rozlišuje konverba vztažná, sekvenciální, simultánní, implikativní a varovná (tzv. *lest-clauses*). Implikativní označují zpravidla účel, může to být i účinek nebo děj následný (Austin 1981, s. 190-192), varovná mají význam „ať ne...“ nebo „aby ne...“ (Austin 1981, s. 224-227). Kromě nich má také spojky „nebo“ a „a“, které na rozdíl od evropských jazyků používá pouze v jejich logické funkci (Austin 1981, s. 229, s. 234). O většině vztažných významů ovšem v diyari zdá se rozhodují přípony a klitiky, které označují dodatečnou informaci, novou a starou informaci, kontrastivní fokus atd. Dyirbal označuje specifickou částicí událost, která se děje „na oplátku“ za jinou akci, při zdůraznění odplatu za akci, která byla sama odplatou. Přesný ekvivalent spojek „nebo“, „protože“ nebo „jestliže“ v dyirbalu chybí, přesto může podle Dixona dyirbal vyjadřovat podmínky, implikace a alternativy jinými jazykovými prostředky (Dixon 1972, s. 364). Jiné jazyky spojku „nebo“ opisují („ne, tedy...“, „ale možná...“, Welmers 1973, s. 305).

V některých jazycích vyjadřování vzájemných vztahů ovlivňují kategorie evidenciality, mirativity (překvapení) nebo způsobu. Některé jazyky rozlišují účelové věty realizované a nerealizované nebo blízké a vzdálené (Muysken, Hanns 2006, s. 230). Další diferenciaci se mohou týkat i odporovacích vět, například kontrastivního, adverzativního a koncesivního významu (Malchukov). Tunguzský jazyk orok používá tzv. preventiv („ty-jít-preventiv soba nedali“: dosl. „Chtěl jsi jít, ale nedali ti soba“). Jazyk yup'ik používá tzv. konsekvenciál i tam, kde evropské jazyky označují jen časový vztah (Jacobson 2000, s. 280). Některé jazyky také vyjadřují překvapivé zlomy ve vyprávění.

7.5. Věty vztažné

Ani integrace vedlejších vět do souvětí není ve všech jazycích stejná. Vztažné věty některých australských jazyků se někdy označují za „připojené“ (*adjoined*, Austin 1981, s.

204) namísto vztažných vět „vkládaných“ (*embedded*), vidět v tom charakteristiku primitivního jazyka by ovšem bylo neadekvátní. „Připojené“ vztažné věty jsou známy i z indických jazyků (Junghare 1988, s. 311-312). Vkládané vztažné věty existují i v některých australských jazycích, zpravidla mohou být vyjádřeny také participii, které s větou pevně integrované jsou. Vztažný význam mohou mít také věty „tematické“ („*jak jsem ti povídal o tom problému, tak už jsme ho vyřešili*“). Možných „konstrukčních“ řešení vztažných vět je celá řada (Givón 1979, s. 147-152). Dokonce i v češtině máme vedle vět vytvořených vztažným zájmenem („*problém, o kterém jsem ti povídal*“) věty vytvořené vztažnou částicí („*problém, co jsem ti o něm povídal*“). V některých jazycích se užití vztažných vět omezuje na subjekt (tento hendikep většinou kompenzují bohatstvím rodových kategorií), nebo se identita koreferenčního členu dá vyvodit pouze ze souvislosti. Také ovšem mohou mít vztažné věty, které s využitím switch-reference současně vyjadřují identitu subjektu a objektu (Jacobsen 1998, s. 110).

7.6. Přímá řeč jako syntaktický prostředek

Některé jazyky nepoužívají nepřímou řeč (Hahn 1985, s. 112). Přímá řeč může ovšem sloužit i jako velice zajímavý prostředek vyjadřování vztahů, s nimiž nemá v našich jazycích nic společného. V tibetském jazyce chantyal může například vyjadřovat myšlenku, důvod, příčinu, záměr nebo okolnosti. Větu „Pes vešel do domu, aby se najedl“ tak vyjádří jako „Pes, řka „Budu jíst“, vešel do domu“ (Noonan 2001, s. 6). Stejně postupuje i jazyk karuk, například ve větě „*uθišši-p 'ixxússe-ntihap 'kiri 'ivâ-ram*“ (doslova „Do San Franciska“ si o tobě myslí „by mohla jít“), která znamená „Chtěl by, abys šla do San Franciska“. Přímá řeč není jednoduchým nebo primitivním jevem, některé jazyky její vyjadřování v různé míře formalizují a existuje zde i rozdíl mezi „vkládáním“ a „připojováním“ (často pomocí anaforických a kataforických výrazů). Příkladem může být rozdíl mezi větou z jazyka tonkawa „*'E:kla ha:csokonayla hakxonat 'hecu: 'e:kwa 'noklakno'o*“ (dosl. „Pak Kojot vešel a „Co se stalo?“ řekl, říká se.“ Hoijer 1972, s. 19), a větou z jazyka seri, která je zároveň krásnou ukázkou tzv. cyklických odstavců a odkazování: „*Oxtpactama hapxa com ox tee, yoque: 'Ox yopacta. Xazl quih ctamtö quih caacöl quih htacotim taatiti hihacosotimihi. Ox yopacta 'ox tee, yoque*“ (dosl. „Potom ten králík takto pravil, říká se; „To je tak. Zabil jsem veliké pumí samce a nosil je na zádech. Tak je to“ ; takto pravil, říká se.“). Přímou řeč lze také vkládat jednu do druhé, jako v karucké větě „*Kári xás kunpi-p 'na: nixxúti 'upíti 'tá yúrukhe-n*“ (dosl. „A řekli: „Já myslím: „Řekl: „Už je dole po proudu“““, Bright 1957, s. 141).

7.7. Spona

Posledním jazykovým jevem, na který se E. Cassirer zaměřil, byl vývoj slovesa „být“, především ve smyslu spony. Velká část jazyků sponu buď nemá, nebo v něm má sloveso být ještě další, většinou časové nebo prostorové významy. Jazyk často příliš jasně nerozlišuje ani mezi predikativním a existenčním významem. Původní slovesa vyjadřující sponu měla samostatný, zpravidla konkrétnější význam (žít, růst, pobývat). Teprve postupně začala vyjadřovat pouhé spojení (jedná se o další ukázkou procesu gramatikalizace vztahu). Výrazy změny stavu vznikají často ze sloves pohybu jako přicházet nebo otáčet se.

V jazycích ovšem existuje nepřeberné množství způsobů, jak tvořit predikativní spojení. Evolucionisté se často zaměřovali na „primitivní“ jazyky beze spony, řada jazyků Austrálie, Afriky a Ameriky ji ovšem má. Nevyjadřuje se naopak v mnoha evropských jazycích nebo arabštině. Africké jazyky rozlišují někdy několik „být“, rozdílly ovšem mohou být zcela abstraktní, především mezi identifikací a popisem. V akanštině se například použije jiná spona ve větě „tohle je můj klobouk“, jiná ve větě „tohle je klobouk“ a jiná ve větě „klobouk je v domě“ (Welmers 1973, s. 309). V jazyce igbo „ó bù ókú“ znamená „to je oheň“, „ó ò òkú“ znamená „to je horké“ (Welmers 1973, s. 311). Suppire rozlišuje sponou identifikaci něčeho v dálce a něčeho blízko. Spona v jazyce kpelle je vlastně ustrnulý imperativ od slovesa „vidět“. Používá se pro lokalizaci, nedokonavý vid, vyjádření zcizitelného vlastnictví (dosl. být v něčí ruce), nezczitelného vlastnictví nebo existence (dosl. být na povrchu, být na kraji), popisu (s asociativním morfémem), ale ne k identifikaci ani pro jiný než přítomný čas. V jiných časech se používá sloveso ke' („být“, „stát se“, „dělat“, Welmers 1973, s. 316-317). Rozdíl ve vzdálenosti (někdy také diskurzivní) vyjadřují i existenciály některých majských jazyků (Hofling 2000, s. 413). Deiktickým příslovcem tvoří existenční vazby i angličtina.

Polohová slovesa vyjadřují funkce slovesa být v některých indiánských jazycích. Někdy se může sloveso „být“ používat i v tranzitivních konstrukcích, v diyari „svědomím-ergativ být“ znamená „litovat“. V některých případech se používají pro různé jevy různá slovesa, v papuánském ku –waru přitom jejich použití odpovídá specifickým kulturním představám (Rumsey 2002, s. 264).

Cassirer na příkladu slovesa být dochází k závěru, že v jazyce se při vyjadřování vztahu „smyslové“ vždy prolíná s „intelektuálním“. To je nejen velice důležitá součást dnešní teorie metafory, ale především konceptu „vtělesnění“. Zároveň však odmítá empiristickou myšlenku, že by intelektuální výraz mohl vzniknout z čistě smyslového, aniž by v něm byl už předtím obsažen, pokud by tedy už nedocházelo k určité reflexi. I popis přímo vnímatelných

jevů zahrnuje určitý druh konceptualizace, která má potenciál sloužit jako vzor vyjadřování abstraktních a přímo nevnímatelných vztahů.

8. ZÁVĚR

Analýza Cassirerovy koncepce může vést k některým obecným závěrům o evolucionistické představě vývoje jazyka:

- Evolucionismus ignoruje individuálnost tzv. primitivních jazyků a zobecňuje jevy, které platí jen v některých případech.
- Nevšimá si faktu, že údajné primitivní znaky existují i v evropských jazycích. Této chybě se Cassirer snažil vyhnout a je jistě cenným prvkem jeho teorie, že většinu primitivních jevů považoval za obecné znaky jazyka, v primitivních jazycích pouze více rozvinuté.
- Vybírá si z jazyka jevy, které je třeba chápat v kontextu ostatních jazykových prostředků a jazykové typologie.
- Postuluje nerealistickou evoluční řadu, která ignoruje přirozený morfologický vývoj.
- Zaměňuje cyklický vývoj jazykových forem za lineární pokrok.
- Hodnotí ryze funkční prvky jazyka „metafyzickým“ a subjektivním způsobem.
- Přijímá při interpretaci a hodnocení jazykových jevů dvojí měřítko.

Je třeba zdůraznit, že pokud v Cassirerově době vycházely podobné chyby z přijímaného vědeckého paradigmatu, v dnešní době se už dají pochopit jen ztěží.

Důležitou součástí Cassirerovi koncepce kultury je její dynamický charakter, který se projevuje jako neustálý vývoj směrem k větší autonomii a celistvosti. V souladu s touto představou Cassirer interpretoval většinu rozdílů mezi jazyky výrazně etnocentricky jako různé fáze evolučního vývoje. Třebaže takové chápání je možné podpořit některými jevy v rámci procesu gramatikalizace, v zásadě je jeho metoda založena na libovolné a logicky nekonzistentní interpretaci jazykových jevů, předpokládající primát evropských jazyků.

Většina současných lingvistických směrů odmítá podobným způsobem jazyky hodnotit, už proto, že obtížnost celistvého pohledu na konkrétní jazyk je čím dál zřejmější. Jazykový relativismus však zároveň považuje rozdíly mezi jazyky za signifikantní a relevantní z hlediska kultury a myšlení. První díl Filosofie symbolických forem, je nejenom jednou z nejdůležitějších prací počátků etnolingvistiky; zabývá se také obecnějšími problémy, které mají význam jak pro etnologii, tak pro další obory, které se zabývají kognitivní problematikou.

Cassirer by byl patrně méně zajímavým autorem, kdyby současný stav vědeckého bádání představovalo jednotné a pouze v drobnostech se lišící paradigma. Cassirerovy teorie jsou velice zajímavé díky korespondencím s některými směry současné lingvistiky a kognitivní vědy. Patří k nim především otázky gramatikalizace, vtělesnění, alternativních modelů světa a kognitivního významu symbolů.

Cassirerova práce, i když z dnešního pohledu v mnoha bodech naivní a překonaná, je tedy víc než jen zajímavou ukázkou z dějin etnolingvistiky. Je také uceleným pohledem na některé dodnes aktuální otázky vztahu jazyka, myšlení a kultury. Význam Cassirera spočívá především v tom, že se pokusil pochopit rozmanitost způsobů, jakým je svět vnímán v různých kulturních formách, mezi které řadil i jazyk.

Cassirer shromáždil řadu lingvistických prací své doby a podařilo se mu nejenom ukázat neobyčejnou diverzitu jazykových forem, ale také nepřeborné možnosti jazykových pojetí světa. Otevírá řadu témat, která jsou pro etnolingvistiku a psycholingvistiku zajímavá i dnes. Poukázal navíc i na nejednotnost a rozpory v pojetí světa uvnitř naší vlastní kultury a představil symbolické formy jako rozdílné, ale zcela legitimní a účelné formy pohledu na „skutečnost“. Tyto rozdíly vysvětloval odlišností funkcí, které musí jednotlivé symbolické formy plnit, a pokusil se charakterizovat a vysvětlit některé typické vlastnosti těchto kulturních výtvorů. V případě jazyka pak došel k mnoha závěrům, které jsou blízké především pohledu současné kognitivní lingvistiky.

Ve své práci jsem se pokusil aktualizovat některá témata filosofie symbolických forem s ohledem na současný stav vědeckého bádání. Snad nejdůležitější závěr mé práce se proto týká neuvěřitelné variability ve vyjadřování jevů, které se nám mohou zdát univerzální. Tato variabilita určitě nebyla popsána tak podrobně, jak by si zasloužila. Řada nesmírně zajímavých jazykových jevů se do této práce nedostala, nebo nebyly zmíněny všechny interpretace, které jsou pro pochopení těchto jevů významné. S ohledem na dynamický vývoj lingvistiky je platnost mnoha vysvětlení jen dočasná. Rád bych, aby má práce byla především zajímavým úvodem ke zkoumání vztahů jazyka, myšlení a kultury jako stále neuzavřeného kapitole etnolingvistického výzkumu.

POZNÁMKY

1. „...jednotlivé nemá setrvávat jako jednotlivé, ale má se začlenit do kontextu, v němž se bude jevit jako článek nějaké struktury, ať už logické, teleologické nebo kauzální“ (Cassirer 1996, s. 20).
2. „Žádný z těchto výtvorů se v druhém prostě nerozplyne ani se z druhého nedá odvodit, ale každý z nich reflektuje určité duchovní stanovisko a zároveň konstituuje v něm a jeho prostřednictvím vlastní stránku „skutečného““. (Cassirer 1996, s. 20).
3. „To, co je na zkušenosti „objektivní“ jsou pro teoretickovědecké zkoumání světa její stálé a nutné prvky. Avšak jakým obsahům se tato stálost a nutnost přiznává, to jednak závisí na obecném měřítku, jímž myšlení poměřuje zkušenost, jednak je to podmíněno dosaženým stavem poznání, souhrnem jeho empiricky i teoreticky zajištěných koncepcí“ (Cassirer 1996, s. 34).
4. „Z tohoto úsilí po nepodmíněném, jež je vlastní každému jednotlivému směru, vyvěrají konflikty kultury a antinomie pojmu kultury“ (Cassirer 1996, s. 24).
5. „Každý jazyk slouží potřebám společnosti která ho používá v podstatě stejně dobře. Komunikativní potřeby primitivní společnosti dobře uspokojuje jazyk, který nemá tolik výrazových prostředků, např. slov, protože dané společenství je k dorozumívání nepotřebuje. Výsledkem studia této otázky je jen potvrzení toho, že primitivnější potřeby a jednodušší myšlení vystačí s jednodušším jazykem... Pokrok v gramatice nesouvisí tedy s typem gramatiky nýbrž s pokrokem kultury nositelů jazyka.“ (Hrbáček 1999, s. 128).
6. „Prvek vědomí se má k celku vědomí nikoli jako extenzivní část k sumě částí, ale jako diferenciál ke svému integrálu. Jako v diferenciální rovnici nějakého pohybu je tato rovnice vyjádřena svým průběhem a svým obecným zákonem, tak si obecné strukturální zákony vědomí musíme představit jako spoludanné v každém z jeho elementů, v každém jeho průřezu; nikoli však ve smyslu vlastních a samostatných obsahů, nýbrž ve smyslu tendencí a směrů, které jsou již založeny na smyslově jednotlivém.“ (Cassirer 1996, s. 49).
7. Je zajímavé, že podobný model lze nalézt i u středověkého arabského teologa Ibn Tajmíjy (Ali 2000, s. 110).
8. „We saw in almost all of the semantic functions investigated here that the large majority of languages employ an originally spatial adposition (or case) to signal a temporal relationship. The systematic cross-linguistic study has thus confirmed earlier impressionistic statements concerning the ubiquity of conceptual transfer from space to

time. There are no languages that depart from this general trend, and in this sense it is truly universal. However, in each of the individual semantic functions, there are a few languages that have a nonspatial source for their marker of the function. In this sense the space-to-time transfer is not universal, but only a strong tendency“ (Haspelmath 1997 s. 140).

9. *„Computational processes... can extend outside the head of an individual“ (Clark 1997, s. 81-82).*
10. *„In languages of tribal communities in central Africa, northern Siberia, Papua New Guinea, Australia or the Amazon basin, there are no linguistic categories for distinguishin levels of politeness abd deference in the individual speech.“ (Haarman 1990, s. 118)*
11. *„...jako se na jazyky navzájem odlišují vždy podle zvláštního „stanoviska v pojetí světa“, tak naopak existuje z druhé strany jazykové pojetí světa, díky němuž jazyk vystupuje z celku duchovních forem a v němž se částečně stýká s pojetím světa vědeckého poznání, umění a mýtu, částečně se však vůči nim distancuje.“ (Cassirer 1996, s. 256-257).*

LITERATURA

- Adelaar, W. F. H.: The Vicissitudes of Directional Affixes in Tarma (Northern Junin) Quechua. in: Rowicka, G. J., Carlin, E. B. (eds.): What's in a verb? Studies in the verbal morphology of the languages of the Americas. LOT, Utrecht 2006, s. 121-142
<http://lotos.library.uu.nl/publish/articles/000164/bookpart.pdf>
- Aikhenvald, A. Y.: Teaching Tariana, an Endangered Language from Northwest Amazonia. In: International journal of the sociology of language. Mouton de Gruyter, Berlin 2003, s. 125-139
<http://www.latrobe.edu.au/rclt/Tariana/tariana%20education/Teaching%20Tariana.pdf>
- Aikhenvald, A. Y.: Traditional Culture, Ethnic Stereotypes and Globalisation in the Tariana Discourse. In: Journal of Iberian and Latin American Studies 9. 2003, s. 29-48
<http://www.latrobe.edu.au/rclt/Tariana/language/globalization-paper-aikhenvald.pdf>
- Aikhenvald, A. Y.: Serial Verb Constructions in Typological Perspective. 31.5.2005
http://www.latrobe.edu.au/rclt/StaffPages/aikhenvald%20downloads/Serial_verbs_intyp_persp.pdf
- Ali, M. M. Y.: Medieval Islamic pragmatics : sunni legal theorists' models of textual communication. Curzon Press, Richmond 2000
- Anderson, J. M.: A Notional Theory of Syntactic Categories. Cambridge University Press. Cambridge 1997
- Alford, D. M.: The Great Whorf Hypothesis Hoax: Which Whorf do you dock at? March, 2002
<http://www.enformy.com/MH-WhorfIntro.htm>
- Atran, S.: Folk Biology and the Anthropology of Science: Cognitive Universals and Cultural Particulars. In: Behavioral and Brain Sciences, 21, 1998, s. 547-609
<http://www.bbsonline.org/Preprints/OldArchive/bbs.atran.html>
- Atran, S., - Medin, D. L.: The Native Mind: Biological Categorization, Reasoning, and Decision Making in Development and Across Cultures. In: Psychological Review, 111, 2004, s. 960-983
<http://www.psych.northwestern.edu/~medin/publications/Medin%20&%20Atran%202004%20Native%20Mind.pdf>
- Austin, P.: A Grammar of Diyari, South Australia. Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Melbourne, Sydney 1981
- Austin, P.: Temporal Reference, Tense and Aspect in Australian Aboriginal Languages. in: Nagano, Y. (ed.): Time, Language and Cognition. National Museum of Ethnology, Osaka 1998
- Austin, P.: Verb Compounding in Central Australian Languages. In: La Trobe Working Papers in Linguistics. V. 2, 1989, s. 43-71
<http://www.latrobe.edu.au/linguistics/LaTrobePapersinLinguistics/Vol%2002/04Austin.pdf>
- Baker, M. C.: Lexical Categories. Cambridge University Press, Cambridge 2003
- Bakker, P.: Algonquian Verb Structure: Plains Cree. in: Rowicka, G. J., Carlin, E. B. (eds.): What's in a verb? Studies in the verbal morphology of the languages of the Americas. LOT, Utrecht 2006, s. 3-27
<http://lotos.library.uu.nl/publish/articles/000151/bookpart.pdf>
- Balée, W.: Footprints of the Forest: Ka'apor Ethnobotany – the Historical Ecology of Plant Utilization by an Amazonian People. Columbia University Press, New York 1994
- Beaugrande, R. de: The Story of Discourse Analysis. In: van Dijk, T. A.: Discourse as Structure and Process. London, Thousand Oaks, New Delhi, SAGE Publications 1997, s. 35-63
- Beck, D.: Transitivity and Causation in Lushootseed Morphology. In: Canadian Journal of Linguistics 41, 1996, s. 109 - 140
<http://www.ualberta.ca/~dbeck/CAUS.pdf>
- Becker, A. L.: The Figure a Sentence Makes: An Interpretation of a Classical Malay Sentence. In: Givón, T. (ed): Syntax and Semantics, Volume 12: Discourse and Syntax. New York, London , Academic Press 1979, s. 241-261
- Bee, D.: Usarufa: A Descriptive Grammar. In: McKaughan, H.: The Languages of the Eastern Family of the East New Guinea Highland Stock. University of Washington Press, Seattle 1973, s. 225-323
- Beeman, W. O.: Language, Status and Power in Iran. Advances in Semiotics. Indiana University Press, Bloomington 1986
- Behrens, C. A.: Shipibo Food Categorization and Preference: Relationships Between Indigenous and Western Dietary Concepts. In: American Anthropologist, New Series, Vol. 88, No. 3. 1986, s. 647-658
<http://www.jstor.org/view/00027294/ap020465/02a00080/0?frame=noframe&userID=c3713563@cuni.cz/01cce4405f00501c3eb36&dpi=3&config=jstor>
- Beller, S., Bennardo, G., Bender, A.: Spatial Frames of Reference for Temporal Relations: A Conceptual Analysis in English, German, and Tongan. In: Bara B. G.- Barsalou, L.- Bucciarelli, M. (eds.): Proceedings of the Twenty-Seventh Annual Conference of the Cognitive Science Society, 2005, s. 220-225
<http://www.psychologie.uni-freiburg.de/signatures/beller/publications/sb05CogsciSpaceTime.pdf>

- Bender, B. W.: Micronesian Languages. In: Sebeok, T. (ed.): Current trends in linguistics. Vol. 8, Linguistics in Oceania. Mouton, Hague 1971, s. 426-463
- Bennardo, G.: A Cultural Model in Tongan Socio-Political and Linguistic Representation. March 28, 2006
<http://www3.niu.edu/~t20gxb1/NSF%20PROPOSAL>
- Berg, R. van den: A Grammar of the Muna Language. Foris Publications, Dordrecht 1989
- Bergsland, K.: Aleut Grammar Unangam Tunuganaan Achixaasix. Alaska Native Language Center, Fairbanks, 1997
- Berka, K.: Pojem funkce: B. Bolzano a G. Frege. in: Nosek, J. (ed.): Funkcionalismus ve vědě a filosofii. Filosofia, Praha 2001
- Bernstein, A.: Antipassive and 2–3 Retreat in K'ekchi Mayan. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): Studies in American Indian Languages: Description and Theory. University of California Press, Berkeley 1998
- Bickel, B.: Referential density in discourse and syntactic typology. In: Language. 79, Linguistic Society of America, Baltimore 2003, s. 708-36
<http://www.uni-leipzig.de/~bickel/research/papers/rd.pdf>
- Bickel, B.: Grammatical Relations Typology. 2006
http://www.uni-leipzig.de/~bickel/research/papers/grtyp_bb.pdf
- Bickel, B.: A short introduction to Belhare and its speakers.
<http://www.uni-leipzig.de/~bickel/research/projects/belhare/>
- Bickerton, D.: Learning without Experience the Creole Way. in: Jazayery, M. A., Winter, W. (eds.): Languages and Cultures: Studies in Honor of E.C. Polomé. Mouton de Gruyter, Berlin 1988, s. 15-30
- Biggs, B.: The Languages of Polynesia. In: Sebeok, T. (ed.): Current trends in linguistics. Vol. 8, Linguistics in Oceania. Mouton, Hague 1971, s. 466-505
- Blažek, V.: Numerals: Comparative-Etymological Analyses and their Implications. Masarykova Univerzita, Brno 1999
- Bliss, H., Ritter, E.: Developing a Database of Personal and Demonstrative Pronoun Paradigms: Conceptual and Technical Challenges. In: Bird, s., Buneman, P., Liberman, M. (eds.): Proceedings of the IRCS Workshop on Linguistic Databases. University of Pennsylvania, Philadelphia, 2001
http://www ldc.upenn.edu/annotation/database/papers/Bliss_Ritter/27.2.bliss.pdf
- Bohnemeyer, J.: Deixis. In: Smelser, N. J.- Baltes, P (eds.): Linguistics. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Elsevier, London 2002, s. 3371-3375
<http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/bohnemeyer/deixis.pdf>
- Bohnemeyer, J.: The Unique Vector Constraint: The Impact of Direction Changes on the Linguistic Segmentation of Motion Events. In: Zee, E. van der; Slack, J. (eds.): Representing Direction in Language and Space, Oxford University Press, Oxford 2003, s. 86-110
- Boroditsky, L.: Linguistic Relativity. 2003
<http://www-psych.stanford.edu/~lera/papers/ECS-proofs.pdf>
- Bowden, J.: Language Contact and Metatypic Restructuring in the Directional System of North Maluku Malay. In: Concentric: Studies in Linguistics 31(2), 2005, s. 133–158
<http://www.eng.ntnu.edu.tw/concentric-linguistics/PDF/Vol%2031%20No2/31%5B1%5D%5B1%5D.2-7%20final.pdf>
- Bowden, J.: Taba, description of a south Halmahera Language. The Australian National University, Canberra, 2001
- Bradshaw, R.: Null Subjects, Switch Reference and Serialization in Jabêm and Numbani. In: Oceanic Linguistics, Volume 38, no. 2, December 1999, s. 270-296
http://muse.jhu.edu/demo/oceanic_linguistics/v038/38.2bradshaw.pdf
- Brandner, E.: Event structures and (a theory of) descriptive grammar. In: VIU-Workshop "From conceptual structures to clause structure", Jan 18-19. 1999
http://ling.uni-konstanz.de/pages/home/brandner/pdf/Event_structures.pdf
- Brauner, S: Directions/Spatial Orientation in African Languages: Further Cases. In: Zima, P.; Tax, V. (eds.): Language and Location in Space and Time. Lincom Europa, München, Newcastle 1998
- Bright, W.: Poetic Structures in a Nahuatl Narrative. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): Studies in American Indian Languages: Description and Theory. University of California Press, Berkeley 1998, s. 140–46
- Bright, W.: The Karok Language. University off California Press, Berkeley, Los Angeles 1957
- Broadwell, G. A.: Directionals as Complex Predicates in Choctaw. In: Butt, M., King, T.: (eds): The Proceedings of the LFG '98 Conference. University of Queensland, Brisbane 1998
<http://csli-publications.stanford.edu/LFG/3/broadwell/broadwell.html>
- Budil, I. T.: Mýtus, jazyk a kulturní antropologie. Triton, Praha 1995
- Burenhult, N: Deep Linguistic Prehistory with Particular Reference to Andamanese. 30 March 2006
<http://www.andaman.org/BOOK/reprints/burenhult/buhult-prehist/rep-burenhult.htm>
- Burian, J.: Kognice kontra informace. In. Proc. of Kognicia a umelý život V. Smolenice, Slovakia, 2005

<http://hilbert.chtf.stuba.sk/KUZV/download/kuzv-burian.pdf>

Bybee, J. L.: From Usage to Grammar: The mind's response to repetition. High Desert Linguistic Society, Albuquerque, November 2004

<http://www.unm.edu/~jbybee/Bybee%20plenary.pdf>

Cablitz, G. H.: The Acquisition of an Absolute System: Learning to talk about SPACE in Marquesan. 2002

http://csli-publications.stanford.edu/CLRF/2002/Pp_40-49_Cablitz.pdf

Carlin, E. B.: The Verbalizers in Trio (Cariban): a Semantic Description. in: Rowicka, G. J., Carlin, E. B. (eds.): What's in a verb? Studies in the verbal morphology of the languages of the Americas. LOT, Utrecht 2006, s. 143-158

<http://lotos.library.uu.nl/publish/articles/000164/bookpart.pdf>

Campbell, L.: Why and How do languages Diversify and Spread? 2002

http://www.linguistics.utah.edu/Faculty/campbell/Campbell_Kobe.doc

Campbell, L.: On Sound Change and Challenges to Regularity. In: Durie, M., Ross, M. (eds): The Comparative Method Regularity and Irregularity in Language Change. Oxford University Press, Oxford, New York 1996, s. 72-89

Capell, A.: Austronesian Languages of Australian New Guinea. In: Sebeok, T.(ed.): Current trends in linguistics. Vol. 8, Linguistics in Oceania. Mouton, Hague 1971, s. 242-340

Caron, B.: From Body to Space and Time. In: Zima, P.; Tax, V. (eds.): In: Zima, P.; Tax, V. (eds.): Language and Location in Space and Time. Lincom Europa, München, Newcastle 1998

Carroll, M., von Stutterheim, C., Nuese, R.: The language and thought debate: a psycholinguistic approach. In: Pechmann, T., Habel, C.: Multidisciplinary Approaches to Language Production. Mouton de Gruyter, Berlin , New York 2003

http://www.idf.uni-heidelberg.de/fileadmin/user_download/Schwerpunkt_Abschlussband_Final-2004.PDF

Carruthers, P.: The cognitive functions of language. In: Behavioral and Brain Sciences, 2002, s. 25-26

<http://www.philosophy.umd.edu/Faculty/pcarruthers/Cognitive-language.htm>

Cassirer, E.: Filosofie symbolických forem I – Jazyk. Oikymenh, Praha 1996

Cassirer, E.: Filosofie symbolických forem II – Mytické myšlení. Oikymenh, Praha 1996

Cassirer, E.: Esej o člověku. Pravda, Bratislava 1977

Clark, A.: Being there: putting brain, body and world together again. MIT Press, Cambridge 1997

Cole, M.: Cultural Psychology – A Once and Future Discipline. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London 1996

Collins, W. M.: Centeredness as a Cultural and Grammatical Theme in Maya-Mam. 2005

<http://www.ohiolink.edu/etd/send-pdf.cgi?osu1123170540>

Coupe, A.R.: Converging patterns of clause linkage in Nagaland.

<http://www.latrobe.edu.au/linguistics/staff/Data/Coupe/Converging%20patterns%20of%20clause%20linkage.pdf>

Conant, L. L.: The Number Concept: Its Origin and Development. August 5, 2005

<http://www.gutenberg.org/files/16449/16449-h/16449-h.htm>

Crawford, J. M.: Classificatory Verbs in Cocopa. in: Hinton, L.; Munro P.(eds): Studies in American Indian Languages, University of California Publications in Linguistics, Berkeley 1998, s. 5-9

Crane, T.: The Mechanical Mind: A Philosophical Introduction to Minds, Machines, and Mental Representation. Penguin, London, New York 1995

Crevels, M.: Verbal number in Itonama. in: Rowicka, G. J., Carlin, E. B. (eds.): What's in a verb? Studies in the verbal morphology of the languages of the Americas. LOT, Utrecht 2006, s. 159-170

<http://lotos.library.uu.nl/publish/articles/000164/bookpart.pdf>

Cumming, S., Ono, T.: Discourse and Grammar. In: van Dijk, T. A.: Discourse as Structure and Process. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi 1997, s. 112-138

Cysouw, M. A.: The Paradigmatic Structure of Person Marking. 2001

<http://www.zas.gwz-berlin.de/mitarb/homepage/cysouw/files/cysouwTHESIS.pdf>

Čermák, F.: Jazyk a jazykověda. Pražská imaginace, Praha 1997

Černý, J.: Dějiny lingvistiky. Votobia, Praha 1996

Černý, J.: Úvod do studia jazyka. Rubicon, Olomouc 1998

Dahl, O.: Tense and Aspect Systems. Blackwell, Oxford, New York 1985

<http://www.ling.su.se/staff/oesten/recycled/Tense&aspectsystems.pdf>

Daneš, F.: Analýza zdrojů pražského lingvistického funkcionalismu. in: Nosek, J. (ed.): Funkcionalismus ve vědě a filosofii, Filosofía, Praha 2001

David C., Zlatev J., Johan Blomberg, J.: Translocation, Language and the Categorization of Experience. October 2, 2006

<http://project.sol.lu.se/sedsu/publications/Zlatev-David-BlombergOct2.pdf>

Davies, W. D.: Time, switch reference and the Choctaw Progressive. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): Studies in American Indian Languages: Description and Theory. University of California Press, Berkeley 1998, s. 173-180

- Davidson, M.: Studies in Southern Wakashan (Nootkan) Grammar. June 2002
http://depts.washington.edu/wll2/files/davidson_02_diss.pdf
- Divjak, D.- Janda, L. A.- Kočaňská, A.: Why Cognitive Linguistics Should Care about the Slavic Languages. 2007
<http://www.unc.edu/depts/slavdept/lajanda/Intro%20SCtoCL.doc>
- Dixon, R. M. W.: The Dyirbal Language of North Queensland. Cambridge University Press, Cambridge 1972
- Dixon, R. M. W.: The Jarawara language of Southern Amazonia. Oxford University Press, Oxford 2004
- Dokulil, M.: Funkcionalismus a mysl „přirozená“ a „umělá“. in: Nosek, J. (ed.): Funkcionalismus ve vědě a filosofii, Praha 2001
- Donaldson, T: Ngiyambaa: The Language of the Wangaaybuwan. Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Melbourne, Sydney 1980
- Dooley, R. A. - Levinsohn, S. H.: Analysing Discourse: A Manual of Basic Concepts. 2000
<https://mail.jaars.org/~bt/DooleyLevinsohn.pdf>
- Draaisma, D.: Metaforý paměti. Mladá Fronta, Praha 2003
- Dryer M. S.: A Comparison of the Obviation Systems of Kutenai and Algonquian. In: Cowan, W.: Papers of the Twenty-Third Algonquian Conference, Carleton University, Ottawa 1992, s. 119-163
<http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/dryer/dryer/kut.algon.pdf>
- Dwyer, P. D. – Hyndman, D. C.: „Frog“ and „Lizards“: Additional Life-Forms from Papua New Guinea. American Anthropologist, New Series, Vol. 85, No. 4, December 1983, s. 890-896
[http://links.jstor.org/sici?sici=0002-7294\(198312\)2:85:4%3C890:%22A%22ALF%3E2.0.CO;2-G](http://links.jstor.org/sici?sici=0002-7294(198312)2:85:4%3C890:%22A%22ALF%3E2.0.CO;2-G)
- Dyen, J.: The Austronesian Languages of Formosa. In: Sebeok, T.(ed.): Current trends in linguistics. Vol. 8, Linguistics in Oceania. Mouton, Hague 1971, s. 168-197
- Eijk, J. P. van: Typological aspects of Lillooet transitive verb inflection. in: Rowicka, G. J., Carlin, E. B. (eds.): What's in a verb? Studies in the verbal morphology of the languages of the Americas. LOT, Utrecht 2006, s. 29-52
<http://lotos.library.uu.nl/publish/articles/000164/bookpart.pdf>
- Elman, J. L. – Bates, A. E. – Johnson, M. H. – Karmiloff-Smith, A. – Parisi, D. – Plunkett, K.: Rethinking Innateness: A Connectionist Perspective on Development, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London 1997
- Enfield, N. J.: Ethnosyntax: Introduction. in: Enfield, N. J. (ed.): Ethnosyntax: Explorations in Grammar and Culture. Oxford University Press, Oxford 2002
- Erhart, A.: Základy jazykovědy. SPN, Praha 1984
- Erhart, A.- Večerka, R.: Úvod do etymologie. SPN, Praha 1981
- Evans, N.: An Interesting Couple: The Semantic Development of Dyad Morphemes. Institut für Sprachwissenschaft der Universität zu Köln, Köln 2003
- Evans, N.: Complex Events, Propositional Overlay, and the Special Status of Reciprocal Clauses. August 2006
<http://www.linguistics.unimelb.edu.au/research/projects/reciprocals/papers/recips-evans-edmonton.pdf>
- Evans N.: Dyad constructions.
<http://www.linguistics.unimelb.edu.au/research/projects/reciprocals/papers/dyads-encycl.pdf>
- Evans, V.: Lexical Concepts, Cognitive Models and Meaning-Construction. In: Cognitive Linguistics 17/4, 2006, s. 491-534
<http://www.vyvevans.net/CLlexicalconceptspaper.pdf>
- Evans, N., Wilkins, D.: The Knowing Ear : an Australian test of universal claims about the semantic structure of sensory verbs and their extension into the domain of cognition. Institut für Sprachwissenschaft der Universität zu Köln, Köln 1998
- Evans, D., Zarate, O.: Evoluční psychologie. Portál, Praha 2002
- Everett, D. L.: Cultural Constraints on Grammar and Cognition in Pirahã: Another Look at the Design Features of Human Language. in: Current Anthropology Volume 46, Number 4, August–October 2005, s. 621-646
http://www.eva.mpg.de/psycho/pdf/Publications_2005_PDF/Commentary_on_D.Everett_05.pdf
- Ferguson, Ch. A.: Simplified Register and Linguistic Theory. in: Obler, L., Menn, L. (eds.): Exceptional languages and linguistic. 1982
- Finkbeiner, M.; Nicol, J.; Greth, D.; Nakamura, K.: The Role of Language in Memory for Actions. 2002
[http://www.wjh.harvard.edu/~msf/finkbeiner,%20nicol,%20greth%20&%20nakamura%20\(2002\).pdf](http://www.wjh.harvard.edu/~msf/finkbeiner,%20nicol,%20greth%20&%20nakamura%20(2002).pdf)
- Fisher, J.: Style Contrast in Pacific Languages. in: In: Sebeok, T.(ed.): Current trends in linguistics. Vol. 8, Linguistics in Oceania. Mouton, Hague 1971, s. 1125-1162
- Fleck, D. W.: Culture-specific Notions of Causation in Matsigenka Grammar. In: Journal de la Société des Américanistes 87, 2001, s. 177-196
<http://jsa.revues.org/document1959.html#tocto2>
- Fodor, J. A.: Psychosemantics: The Problem of Meaning in the Philosophy of Mind. the MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London 1987
- Foley, W. A.: The Yimas Language of New Guinea. Stanford University Press, Stanford 1991

Francois, A.: Of Men, Hills and Winds: Space Directionals in Mwotlap. In: *Oceanic Linguistics - Volume 42, Number 2, December 2003*, s. 407-437
http://muse.jhu.edu/journals/oceanic_linguistics/v042/42.2francois.pdf

Francois, A.: Reconstructing the Geocentric System of Proto-Oceanic. In: *Oceanic Linguistics - Volume 43, Number 1, June 2004*, s. 1-31
http://muse.jhu.edu/journals/oceanic_linguistics/v043/43.1francois.pdf

Frantz, C. - McKaughan, H.: Gadsu Independent Verb Affixes. In: McKaughan, H. (ed): *The Languages of the Eastern Family of the East New Guinea Highland Stock*. University of Washington Press, Seattle 1973

Friedman, V. A.: Ga in Lak and the Three „There“s: Deixis and Markedness in Daghestan. In: Aronson, H. I. (ed.): *Linguistic Studies in the Non-Slavic Languages of the Commonwealth of Independent States and the Baltic Republics*. Chicago Linguistic Society, Chicago 1994, s. 79-93
<http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-LakDeixis.pdf>

Gaby, A. R.: A Grammar of Kuuk Thaayorre. July 2006
http://eprints.infodiv.unimelb.edu.au/archive/00002486/01/KTh_Grammar_241006.pdf

Gamble, G.: Switch-reference in Wikhamni. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): *Studies in American Indian Languages: Description and Theory*. University of California Press, Berkeley 1998, s. 168-173

Garrett, A.: The Evolution of Algic Verbal Stem Structure: New Evidence from Yurok. In: Ettliger, M.-Fleisher, N.-Park-Doob, M.(eds.): *Proceedings of the Thirtieth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: Special Session on the Morphology of American Indian Languages*, Berkeley Linguistics Society, Berkeley s. 46-60
<http://socrates.berkeley.edu/~garrett/BLS2004.pdf>

Garrett, A.: The Evolution of Complex Predicates. 17 March 2006
http://www.ruf.rice.edu/~lingsymp/Garrett_paper.pdf

Givón, T.: *On Understanding Grammar*. Academic Press, New York, San Francisco, London 1979

Givón, T.: From Discourse to Syntax: Grammar as a Processing Strategy. In: Givón, T. (ed): *Syntax and Semantics, Volume 12: Discourse and Syntax*. Academic Press, New York, London, 1979, s. 81-109

Goddard, C., Wierzbicka, A.: *Discourse and Culture*. In: Dijk, T. A. van (ed.): *Discourse as Social Interaction. (Volume 2 of Discourse Studies: A multidisciplinary introduction.)*. Sage Publications. London. 1997, s. 231-259.

Goeje, C. H. de: *Philosophy, Initiation, and Myth of the Indian of Guiana and Adjacent Countries*. Brill, Leiden 1943

Goodman, N.: *Způsob světatorby*. Archa, Bratislava 1996

Goody, J.: Thought, Knowledge, and Universals. in: Sanga, G. Ortalli, G. (eds.): *Nature, Knowledge, Ethnoscience, Cognition, and Utility*. Berghahn Books, New York, Oxford 2003

Grinevald, C.: The expression of static location in a typological perspective. In: *Typological Studies in Language*. vol. 66, s. 29-58
http://www.ddl.ish-lyon.cnrs.fr/Annales/PDF/Grinevald/Grinevald_2006_The_expression_of_static_location.pdf

Gruzdeva, E.: *Nivkh*. Lincom Europa, München 1998

Gruzdeva, E.: ‘How Far from Origo?’ or What the Distance Means for Nivkh Demonstrative Reference. In: *SKY Journal of Linguistics*. vol. 19, 2006
http://www.ling.helsinki.fi/sky/julkaisut/SKY2006_1/1.3.2.GRUZDEVA.pdf

Gurevich, O.: Steal Me an Apple: Version in Georgian. In: Hoyt, F., Seifert, N., Teodorescu, A., White, J., Wechsler, S. (eds.): *Texas Linguistic Society IX: The Morphosyntax of Underrepresented Languages*. CSLI Publications. 2007, s. 127-144
<http://ist-socrates.berkeley.edu/~olya/papers/Gurevich-TLS2005.pdf>

Haan, F. de: *Encoding Speaker Perspective: Evidentials*.
<http://www.u.arizona.edu/~fdehaan/papers/boulder.pdf>

Haan, F. de: *Typological approaches to modality*. 2004
<http://www.u.arizona.edu/~fdehaan/papers/typmod.pdf>

Haarmann, H.: *Language in Its Cultural Embedding: Exploration in the Relativity of Signs and Signs Systems*. Berlin, New York 1990

Hagège, C.: *Člověk a řeč*. Karolinum, Praha 1998

Hahn, F. B.: *Grammar of the Kurukh Language*. Mittal Publications, Delhi 1985

Hamilton, L.: Effect of Language on Spatial Conceptualization. 3 June 2004
<http://home.uchicago.edu/~laurah/Whorfian.htm>

Hardy, H. K.: Demonstratives and Verbal Suffixes in Tolkapaya: An Outline. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): *Studies in American Indian Languages: Description and Theory*. University of California Press, Berkeley 1998

Harrison, A. J.: *Xavante Morphology and Respect/Intimacy Relationships*. 2001
<http://www.sil.org/americas/brasil/PUBLICNS/ANTHRO/XAVHONOR.pdf>

- Hasegawa, Y.: Linguistic Systems and Social Models: A Case Study from Japanese. In: Proceedings of the 24th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. 1998, s. 117-28,
http://socrates.berkeley.edu/~hasegawa/Social_Models/SocialModel.html
- Hasegawa, Y., Yukio Hirose, Y.: What the Japanese Language Tells Us about the Alleged Japanese Relational Self. In: Australian Journal of Linguistics, vol. 25, 2005, s. 219-251
<http://socrates.berkeley.edu/~hasegawa/Papers/Self.pdf>
- Haspelmath, M.: From Space to Time: Temporal Adverbials in the World's Languages. Lincom, München 1997
<http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/SpaceTime.pdf>
- Havel, I. M.: Přirozené a umělé myšlení jako filosofický problém. In: Mařík, V. a kol(eds.): Umělá inteligence III. Academia, Praha 2001, s. 17-75
<http://glosy.info/index.php?show=25>
- Heine, B - Reh, M.: On the Use of Nominal Strategy for Coding Complex Complements in some African Languages. In: Jazayery, M. A. - Winter, W. (eds): Languages and Cultures. Studies in Honor of Edgar C. Polomé., New York, Amsterdam, Mouton de Gruyter 1988, s. 245-57
- Hill, J. H.: What is Lost When Names are Forgotten. in: Sanga, G., Ortalli, G. (eds.): Nature, Knowledge, Ethnoscience, Cognition, and Utility. Berghahn Books, New York, Oxford 2003
- Hocart, M.: Kinship Systems. in: Bohannan, P. - Middleton, J. (eds): Kinship and Social Organization, The American Museum of Natural History, New York 1968
- Holton, G.: The Phonology and Morphology of the Tanacross Athabaskan Language. August 2000
<http://www.faculty.uaf.edu/ffgmh1/docs/holton.pdf>
- Hoijer, H.: Tonkawa Texts. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1972
- Hopper, P. J.: Aspect and Foregrounding in Discourse. In: Givón, T. (ed.): Syntax and Semantics, Volume 12: Discourse and Syntax. Academic Press, New York, London 1979, s. 213-241
- Hrbáček, J.: Úvod do studia jazyka. UK, Praha 1999
- Hymes, D.: In Vain I Tried to Tell You: essays in native American ethnopoetic. Univ. of Pennsylvania, Philadelphia 1981
- Hymes, D.: Tonkawa Poetics: John Rush Buffalo's „Coyote and Eagle's Daughter“. In: Sherzer, J. – Woodbury, A. C.: Native American Discourse: Poetics and Rhetoric. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Sydney 1987
- Hymes, V.: Warm Springs Sahaptin Narrative Analysis. In: Sherzer, J. – Woodbury, A. C.: Native American Discourse: Poetics and Rhetoric, Cambridge, New York, Sydney, Cambridge University Press 1987
- Chagnon, N.: Yanomamö, The Fierce People. Holt, Rinehart and Winston, New York 1968
- Chomsky, N.: New Horizon in the Study of Language and Mind. Cambridge University Press, Cambridge 2000
- Imai, S.: Spatial Deixis. February 1, 2003
<http://web.cc.yamaguchi-u.ac.jp/~imai2002/linguistics/imai2003.pdf>
- Iñaki Labaleta – Gorrotxategi, I. J.: Wilhelm von Humbolt Forschungen über die Nation und Sprache und ihre Bedeutung für seine Anthropologie. Köln 1998
- Itzkoff, S. W.: Ernst Cassirer: Scientific Knowledge and the Concept of Man. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, London 1971
- Jacobsen, W. J.: Headless Relative Clauses in Washo, In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): Studies in American Indian Languages: Description and Theory. University of California Press, Berkeley 1998, s. 102-117
- Jacobson, S. A.: A Practical Grammar of the Central Alaskan Yup'ik Eskimo Language. Fairbanks, Native Language Center 2000
- Jackendoff, R.: Foundation of Language: Brain, Meaning, Evolution. Oxford University Press, Oxford, New York 2002
- Jackendoff, R.: The architecture of language faculty. The Mit Press, Cambridge 1997
- January, D.: Spatial Language and Temporal Cognition. 2002
<http://www.swarthmore.edu/SocSci/Linguistics/papers/2003/january.pdf>
- Jennings, R. E.: How Connectives Evolve in Natural Language.
<http://www.stanford.edu/group/nasslli/courses/jennings/connectives.pdf>
- Joseph, B. D.: Evidentials: Summation, Questions, Prospects. In: Aikhenvald, A., Dixon, R. M. W. (eds.): Studies in Evidentiality (Typological Studies in Language 54). Amsterdam: Benjamins 2003, s. 307-327
<http://www.ling.ohio-state.edu/~bjoseph/publications/2003evidentials.pdf>
- Junghare, I. Y.: Topic Prominence and Zero NP-anaphora., In: Jazayery, M. A. - W. Winter, W.: Languages and Cultures. Mouton de Gruyter, Amsterdam 1988, s. 309-328
- Jungrauthmayr, H.: The Ventive/Allative Dichotomy in some West African Languages. In: Zima, P.; Tax, V. (eds.): Language and Location in Space and Time. München, Newcastle, Lincom Europa 1998, s. 85-91
- Kearns, K.: Implicature and Semantic Change. September 2000
<http://www.ling.canterbury.ac.nz/documents/implicature.pdf>

- Kemmerer, D.: *The Semantics of Space: Integrating Linguistic Typology and Cognitive Neuroscience*. *Neuropsychologia*, 44, 2006, 1607-1621
http://www.cla.purdue.edu/slhs/Pages/fac_staff/faculty/Kemmerer/semantics.space.pdf
- Klégr, A.: *Světém jazykú*. Albatros, Praha 1989
- Kracht, M.: *On the Semantics of Locatives*. September 7, 2004
<http://kracht.humnet.ucla.edu/marcus/html/lokal.pdf>
- Kracht, M.: *Language and Space*. February 13, 2007
<http://www.linguistics.ucla.edu/people/Kracht/courses/locatives/lokative.pdf>
- Krupa, V., Gensor, J., Drozdík, L.: *Jazyky sveta*. Obzor, Bratislava 1983
- Krupa, V.: *Cognitive Aspects of Language and the Creativity of Metaphor (upon the Material of Austronesian Languages)*.
<http://www.orient.sav.sk/slovak/osoby/Cognitive%20relevance%20of%20metaphor.rtf>
- Lakoff, G.: *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago, London 1987
- Lakoff, G., Johnson, M.: *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago, London 1980
- Langacker, R. W.: *Foundation of Cognitive Grammar, Volume II.: Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford, 1991
- Langacker, R. W.: *Cognitive Grammar Meets the Yuman Auxiliary* in: Hinton, L., Munro, P. (eds.): *Studies in American Indian Languages*. 1998
- LaPolla, R.J., Huang, C.: *A Grammar of Qiang with Annotated Texts and Glossary*. Mouton de Gruyter 2003
<http://www.cs.chalmers.se/~harald2/grammars/qiang.pdf>
- Lecarme, J.: *On Three Interpretations of Past Determiners in Somali*. In: Adger, D., Svenonius, P. (eds), *GLOW Newsletter* 52, Spring 2004
<http://www.llf.cnrs.fr/Gens/Lecarme/GLOW04-handout.pdf>
- Lecarme, J.: *Nominal Tense and Evidentiality*. In: Guéron, J., Tasmowski, L. (eds.): *Tense and Point of View*, Presses de l'Université Paris X-Nanterre, 2003, s. 277-299
<http://www.llf.cnrs.fr/Gens/Lecarme/EV-article-final.pdf>
- Leer, J.: *Directional Stems in Athapaskan and Na-Dene*. in: Cook, E., Keren D. Rice, K. D. (eds.): *Athapaskan Linguistics, Current Perspectives on Language Family*. Berlin, New York, 1989, 575-622
- Lefebvre, C.: *Creole Genesis and the Acquisition of Grammar: the Case of Haitian Creole*. Cambridge University Press, Cambridge 1998
- Lemmens, M.: *Motion and Location: Toward a Cognitive Typology*. In: Girard, G. (ed.): *Parcours linguistique. Domaine anglais*. Publication de l'Université St Etienne, 2005, s. 223-244
<http://www.univ-lille3.fr/silex/equipe/lemmens/docspdf/MotionLocation.PDF>
- Levinson, S.C., Meira, S.: „Natural concepts“ in the spatial topological domain—
 adpositional meanings in crosslinguistic perspective: an exercise in semantic typology. In:
Language, 79, 2003, s. 485-516.
<http://www.mpi.nl/world/pub/language.pdf>
- Levinson, S.: *Language and Mind: Let's get the issues straight!* In: Gentner, Goldin-Meadow (eds.): *Language in Mind*. MIT Press. 2003
http://www.mpi.nl/world/pub/lang&mind_final1.pdf
- Lévi-Strauss, C.: *Rasa a dějiny*. Atlantis, Brno 1999
- Li, Ch.: *Frames of Spatial Reference in Paiwan*. *UST Working Papers in Linguistics* 1, 2005, s. 161-186
[http://ling.nthu.edu.tw/ustwpl/vol1/7working%20paper-1\(zao-lin\).pdf](http://ling.nthu.edu.tw/ustwpl/vol1/7working%20paper-1(zao-lin).pdf)
- Loewenstein, J.; Gentner, D.: *Relational Language and the Development of Relational Mapping*. 2005
<http://www.psych.northwestern.edu/psych/people/faculty/gentner/newpdfpapers/LoewensteinGentner05.pdf>
- Longacre, R. E.: *The Paragraph as a Grammatical Unit*, In: Givón, T. (ed.): *Syntax and Semantics, Volume 12: Discourse and Syntax*. New York, London, Academic Press 1979, s. 115-133
- Loving, Richard.: *An Outline of Awa Grammatical Structures*. In: McKaughan, H.: *The Languages of the Eastern Family of the East New Guinea Highland Stock*. Seattle, University of Washington Press 1973, s. 65-87
- Luschützky, H. Ch.: *Uvedení do typologie jazykú*. Praha 2003
- Macaulay, M.: *A Grammar of Chalcatongo Mixtec*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1996
- Malchukov, A. L.: *Towards a Semantic Typology of Adversative and Contrast Marking*. In: *Journal of Semantics* 21 (2), 2004, s. 177-198
<http://jos.oxfordjournals.org/cgi/reprint/21/2/177.pdf>
- Malotki, E.: *Hopi Time: A Linguistic Analysis of the Temporal Concepts in the Hopi Language*. Berlin, New York, Amsterdam 1983
- Manjali, F. D.: *On the Spatial Basis of Conceptual Metaphors*. 1996
http://www.revue-texto.net/Inedits/Manjali_Metaphor.html
- Marlett S. A.: *A Typological Overview of the Seri Language*. in: *Linguistic Discovery* 3 (1), 2005, s. 54-73

<http://journals.dartmouth.edu/cgi-bin/WebObjects/Journals.woa/2/xmlpage/1/document/564>
 McConvell, P., Obata, K.: A Higher Order of Kinship Semantics: Trirelational Kinship Terms and Kin-Based Pronouns in Australia. 2006
http://www.aiatsis.gov.au/__data/assets/pdf_file/5568/McConvellObata.pdf
 McGinnis, M.: Person.
<http://www.ucalgary.ca/~mcginnis/papers/Person.pdf>
 Michael, L.: Reformulating the Sapir-Whorf Hypothesis: Discourse, Interaction, and Distributed Cognition. In: Proceedings of the Tenth Annual Symposium about Language and Society – Austin, Texas Linguistic Forum 45. April 12-14, 2002, s. 107-116.
<http://studentorgs.utexas.edu/salsa/proceedings/2002/papers/michael.pdf>
 Mistra, R. C. - Dasen, P. R.: Culture and Cognition: Language and Spatial Concept Development. Theoretical Background and Overview of Research on Language and Spatial Concept Development. Dec. 16-18, 2004
<http://www.unige.ch/fapse/SSE/teachers/dasen/home/pages/doc/allahabadintroduction.pdf>
 Mithun, M.: The Codification of Time on the North American Pacific Rim. in: Nagano, Y. (ed.): Time, Language and Cognition. National Museum of Ethnology, Osaka 1998
 Mithun, M.: Fluid Aspect of Negation in Central Pomo. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): Studies in American Indian Languages: Description and Theory. University of California Press, Berkeley 1998
 Moser B. M. - Marlett, S. M.: How Rabbit Fooled a Puma: A Seri Text. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): Studies in American Indian Languages: Description and Theory. University of California Press, Berkeley 1998
 Mühlbauer, J.: Incorporation in Plains Cree. 2006
<http://www.linguistics.ubc.ca/People/Jeff/IncorporationPlainsCreeMuehlbauer.pdf>
 Munro, P.: Chickasaw Expressive „Say“ Constructions. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): Studies in American Indian Languages: Description and Theory. University of California Press, Berkeley 1998
 Muysken, P.- Hanns, K.: Verbal morphology in Uchumataqu. in: Rowicka, G. J., Carlin, E. B. (eds.): What's in a verb? Studies in the verbal morphology of the languages of the Americas. LOT, Utrecht 2006, s. 215-234
<http://lotos.library.uu.nl/publish/articles/000164/bookpart.pdf>
 Nakayama, T.: Nuuchahnulth (Nootka) Morphosyntax. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2001
 Nakonečný, M.: Motivace lidského chování. Academia. Praha 1996
 Nater, H.: Athabaskan Verb Stem Structure: Tahltan. in: Rowicka, G. J., Carlin, E. B. (eds.): What's in a verb? Studies in the verbal morphology of the languages of the Americas. LOT, Utrecht 2006, s. 53-72
<http://lotos.library.uu.nl/publish/articles/000164/bookpart.pdf>
 Newman, J.: Culture, Cognition, and the Grammar of „Give“ Clauses. in: Enfield, N. J. (ed.): Ethnosyntax: Explorations in Grammar and Culture. Oxford University Press, Oxford 2002
 Nichols, J.: Linguistic Diversity in Space and Time. Chicago, London 1992
 Nikanne, U.: How Finnish Postposition See the Axis System. In: Zee, E. van der; Slack, J. (eds.): Representing Direction in Language and Space, Oxford University Press 2003, s. 191-209
 Nikitina, T.: Selectional Restriction and Lexical Meaning of Motion Verbs: A study of the Source/Goal ambiguity in Wan. October 2006a
http://www.stanford.edu/~tann/motion_draft.pdf
 Nikitina, T.: Two Classes of Locative Terms and Linguistic Frames of Reference in Wan. July 25, 2006
http://www.stanford.edu/~tann/postpositions_draft.pdf
 Noonan, M.: Direct Speech as a Rhetorical Style in Chantyal. July 27, 2001b
<http://www.uwm.edu/~noonan/RS%20paper.pdf>
 Nordlinger, R., Sadler, L.: Nominal Tense with Nominal Scope: a Preliminary Sketch.
<http://privatewww.essex.ac.uk/~louis/newpapers/snlf01.pdf>
 Nordlinger, R., Sadler, L.: Tense beyond the Verb: Encoding Clausal Tense/Aspect/Mood on Nominal Dependents. Kluwer Academic Publishers 2003
<http://privatewww.essex.ac.uk/~louis/newpapers/c044ns.pdf>
 Nordlinger, R.- Sadler, L.: Tense as a Nominal Category. Butt, M., King, T. H. (eds.): Proceedings of the LFG00 Conference, CSLI Publications 2000
<http://csli-publications.stanford.edu/LFG/5/lfg00nordlinger-sadler.pdf>
 Núñez, R. E.- Sweetser, E.: With the Future Behind Them: Convergent Evidence From Aymara Language and Gesture in the Crosslinguistic Comparison of Spatial Construals of Time. In: Cognitive Science 30. 2006, s. 1–49
<http://cogsci.ucsd.edu/~nunez/web/NSaymaraproofs.pdf>
 O'Keefe, J.: Vector Grammar, Places and the Functional Role of the Spatial Prepositions in English. In: Zee, E. van der; Slack, J. (eds.): Representing Direction in Language and Space, Oxford University Press 2003, s. 69-86
 Ochs, E.: Planned and Unplanned Discourse. In: Givón, T. (ed.): Syntax and Semantics, Volume 12: Discourse and Syntax. New York, London, Academic Press 1979, s. 51-78

- Osborne, C. R.: *The Tiwi Language*. Australian Institute of Aboriginal Studies, Canberra 1974
- Palek, B.: *Základy obecné lingvistiky*. SPN, Praha 1989
- Palek, B.: *Referenční výstavba textu*. Praha 1988
- Palmer F. R.: *Grammatical roles and Relations*. Cambridge 1994
- Palmer, G. B.: *Linguistic Frame of Reference Reconsidered*. 2002
<http://au.geocities.com/austlingsoc/proceedings/als2002/Palmer.pdf>
- Palmer, G. B.: *Energy through Fusion at Last: Synergies in Cognitive Anthropology and Cognitive Linguistics*
<http://www.nevada.edu/~gbp/palmer-06-05-28.pdf>
- Palmer, G. B.: *I Hope It Will Be Repeated Again: Emotion, Denial of Agency, and Grammatical Voice in a Tagalog Video Melodrama*. In: *Habi: Journal of English Studies and Comparative Literature*, May 2, 2000
<http://www.nevada.edu/~gbp/hope-00-05-02.pdf>
- Papafragou, A.-Massey, Ch., Gleitman, L.: *Motion Events in Language and Cognition*. Proceedings of the 25th Annual Boston University Conference on Language Development. Cascadilla Press. Somerville 2001
<http://papafragou.psych.udel.edu/papers/motbu00.pdf>
- Papafragou, A., Li, P., Choi, Y., Han, C.: *Evidentiality in language and cognition*. In: *Cognition* 103. 2007, s. 253-299.
<http://papafragou.psych.udel.edu/papers/Evidentiality%20in%20language%20and%20cognition.pdf>
- Parisi, D. – Calabretta, R.: *Evolutionary Connectionism and Mind/Brain Modularity*. In: Callabaut W., Rasskin-Gutman, D.(eds.): *Modularity. Understanding the development and evolution of complex natural systems*. MIT Press, Cambridge 2005, s. 309-330
<http://www.neuroingegneria.com/art/Evolutionary%20Connectionism%20and%20Mind/Brain%20Modularity/17.php>
- Pawley, A.: *Where have all the verbs gone? Remarks on the Organisation of Languages with Small, Closed Verb Classes*. In: 11th Binnennial Rice University Linguistics Symposium, 16-18 March 2006
http://www.ruf.rice.edu/~lingsymp/Pawley_paper.pdf
- Payne, T.: *The Twins Stories: Participant Coding in Yagua Narrative*. University of California Press, Berkeley 1992
- Pederson, E.: *Spatial Language, Reasoning, and Variation across Tamil Communities*. In: Zima, P.; Tax, V. (eds.): *Language and Location in Space and Time*. Lincom Europa, München, Newcastle 1998, s. 111-119
- Pensalfini, R.: *Verbs as Saptial deixis Markers in Jingulu*. 2003
<http://eprint.uq.edu.au/archive/00000449/01/rpverbs.pdf>
- Pike, K. L.: *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*. Mouton, Hague 1967
- Pinker, S.: *How the Mind Works*. Penguin, London 1999
- Pittman, R. S.: *A Grammar of Tetelcingo (Morenos) Nahuatl*. Linguistic Society of America, Baltimore 1954
- Plank, F.: *The selective elaboration of nominal or pronominal inflection*.
<http://www.lot.let.uu.nl/zs2001/papersPlank/SelectiveElab.pdf>
- Poser, W. J.: *The Solid Phase of Water in Carrier*. 2004
<http://www.billposer.org/Papers/solidwater.pdf>
- Poser, W. J.: *Noun Classification in Carrier*. In: *Anthropological Linguistics*. 47.2. 2005, s. 143-168
<http://www.billposer.org/Papers/nclass.pdf>
- Pospíšil, L. J.: *Matematika Papuánců kmene Kapauku: aneb Kapitalismus doby kamenné*. In: *Vesmír* 82, 2003, s. 167-172
- Poulshock, J. W.: *Language and Morality: Evolution, Altruism and Linguistic Moral Mechanisms*. February 2006
<http://www.ling.ed.ac.uk/lec/dissertations/PoulshockThesis.pdf>
- Press, M. L.: *Chemehuevi: A Grammar and Lexicon*. University of Kalifornia Press, Berkeley 1979
- Radden, G.: *The Metaphor TIME AS SPACE across Languages*. In: Böttger, N, Motz, C., Probst, M., Julia (eds.): *Übersetzen, Interkulturelle Kommunikation, Spracherwerb und Sprach-vermittlung - das Leben mit mehreren Sprachen. Festschrift für Juliane House zum 60. Geburtstag. Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht [Online]*, 8(2/3). 2003, s. 1-14.
<http://zif.spz.tu-darmstadt.de/jg-08-2-3/beitrag/Radden1.htm>
- Rabel, L.: *Khasi, a Language of Assam*. Louisiana State University Press, Baton Rouge 1961
- Rai N. K. , Bickel B., Gaenszle M., Banjade G., Lieven E., Paudyal N., Rai I., Rai M., Stoll S.: *Triplication and Ideophones in Chintang*. In: Yadava, Y. P. (ed.): *Contemporary issues in Nepalese linguistics*. Linguistic Society of Nepal, Kathmandu 2005
http://www.uni-leipzig.de/~ff/cpdp/cpdp_publications/chintang_triplication.pdf
- Rau, D. V.: *Iconicity and Tense, Aspect, and Mood Morphology in Yami*. In: *Concentric: Studies in Linguistics*. 31.1.2005, s. 65-94
<http://yamiproject.cs.pu.edu.tw/yami/data/Iconicity%20and%20Tense,%20Aspect,%20and%20Mood%20Morphology%20in%20Yami.pdf>

- Ray, V. F.: Human Color Perception and Behavioral Response. In: al-Issa, I., Dennis, W. (eds.): Cross-Cultural Studies of Behavior. 1970
- Regier, T.: A Model of Human Capacity for Categorizing Spatial Relations. In: Cognitive Linguistics 6-1 1995, s. 63-88
<http://www.icsi.berkeley.edu/NTL/papers/cogling94.pdf>
- Riemsdijk, H. van, Huybregts, R.: Location and Locality. In: Simin, Samiian, Wilkins (eds.): Phrasal and Clausal Architecture. 2007, s. 339–364
<http://meertens.library.uu.nl/progressingrammar/riemsdijk.pdf>
- Rijkhoff, J.: Verbs and Nouns from a Cross-Linguistic Perspective. In: Journal of Italian Linguistics / Rivista di Linguistica, vol. 14 no. 1, 2002, s. 115-147.
<http://alphalinguistica.sns.it/RdL/14.1/Rijkhoff.pdf>
- Robertson, D.: Color categories are culturally diverse in cognition as well as in language. In: Cross-Cultural Research, 39, 2005, s. 56-71
<http://www.essex.ac.uk/psychology/psy/PEOPLE/roberon/Color%20Categories.pdf>
- Roberson, D.- Davies, I.- Davidoff, J.: Color Categories Are Not Universal: Replications and New Evidence from a Stone-Age Culture. In: Journal of Experimental Psychology: General 129. 2000, s. 369-398
<http://www.essex.ac.uk/psychology/psy/PEOPLE/roberon/bookChapter.pdf>
- Roberson, D.- Davidoff, J.: Color categories: Confirmation of the relativity hypothesis. Cognitive Psychology 50. 2005, s. 378-411
<http://www.essex.ac.uk/psychology/psy/PEOPLE/roberon/RobersonetalColor.pdf>
- Romero-Figeroa, A.: A Reference Grammar of Warao. Lincom Europa, München 2003
- Rood, D. S.: „To Be“ in Wichita. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): Studies in American Indian Languages: Description and Theory. University of California Press, Berkeley 1998
- Ross, M. D.: Contact-induced change and the comparative method: Cases from Papua New Guinea. In M. Durie & M. D. Ross (Eds.), The comparative method reviewed: Regularity and irregularity in language change. Oxford University Press, New York 1996, s. 180-217
- Rossi-Landi, F.: Ideologies of Linguistic Relativity. Paris 1973
- Rowicka, G. J.: Transitive linker in Upper Chehalis (Salish) . in: Rowicka, G. J., Carlin, E. B. (eds.): What's in a verb? Studies in the verbal morphology of the languages of the Americas. LOT, Utrecht 2006, s. 73-92
<http://lotos.library.uu.nl/publish/articles/000164/bookpart.pdf>
- Rumsey, A.: Aspects of Ku-Earu Ethnosyntax and Social Life. in: Enfield, N. J. (ed.): Ethnosyntax: Explorations in Grammar and Culture. Oxford University Press, Oxford 2002
- Sack, J; Zee, E. van der: The Representation of Direction in Language and Space. In: Zee, E. van der; Slack, J. (eds.): Representing Direction in Language and Space, Oxford University Press 2003, s. 1-17
- Sapir, E.: Language: An Introduction to the Study of Speech. London 1963
- Sapir, E., Hoijer, H.: The Phonology and Morphology of the Navaho Language. Berkeley, Los Angeles 1967
- Saxon, L.: Complement Clauses in Dogrib. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): Studies in American Indian Languages: Description and Theory. University of California Press, Berkeley 1998
- Saunders, B. A. C.- Brakel, J. van: Are There Non-trivial Constraints on Colour Categorization? In: Behavioral and Brain Sciences 20 (2). 1997, s. 167-228.
<http://www.bbsonline.org/Preprints/OldArchive/bbs.saunders.html>
- Seifart, F.: The Structure and the Use of Shape-Based Noun Classes in Miraña (North West Amazon). 2005
<http://www.cs.chalmers.se/~harald2/grammars/mirana.pdf>
- Schadewaldt, W.: Onologická adekvátnost řečtiny. in: Mýtus, epos a logos, Praha 1991
- Sherzer, J. – Woodbury, A. C.: Introduction. In: Sherzer, J. – Woodbury, A. C.: Native American Discourse: Poetics and Rhetoric, Cambridge, New York, Sydney, Cambridge University Press 1987
- Schlenker, P.: Language and Thought. 2006
<http://www.linguistics.ucla.edu/people/schlenker/LING1-06-LN-2B.pdf>
- Schmidtke, H.- Tschander, L.- Eschenbach, C.- Habel, C.: Change of Orientation. In: Zee, E. van der; Slack, J. (eds.): Representing Direction in Language and Space, Oxford University Press 2003, s. 166-190
- Schultze-Berndt, E. F.: Simple and Complex Verbs in Jaminjung: A Study of Event Categorisation in an Australian language: Chapter 5.: Semantic and Use of the Generic Verbs.
<http://www.humanities.manchester.ac.uk/medialibrary/llc/files/EvaSchultze-Berndt/05-VerbSemantics.pdf>
- Sgall, P.: Úvod do syntaxe a sémantiky – některé nové směry v teoretické lingvistice. Praha, Academia 1986
- Simpson, J.: From Common Ground to Syntactic Constructions: Associated Path in Warlpiri. in: Enfield, N. J. (ed.): Ethnosyntax: Explorations in Grammar and Culture. Oxford University Press, Oxford 2002, s. 287-307
- Sinha, C.; de López, K. J.: Language, Culture and Embodiment of Spatial Cognition. Cognitive Linguistics, 11. 2000, s. 17-41
http://cerebro.psych.cornell.edu/chris/pdf/Language_Culture_Embod.pdf
- Skácel, J.: Rok 2000., Jazyk jako most i propast. Mladá fronta, Praha 1982

- Skalička, V.: Souborné dílo, II. Díl. Karolinum, Praha 2004
- Slobin, D. I.: Language and Thought Online: Cognitive Consequences of Linguistic Relativity. In: Gentner, D., Goldin-Meadow, S. (eds.): *Language in mind: Advances in the investigation of language and thought*. MIT Press, Cambridge 2003, s. 157-191
<http://ihd.berkeley.edu/cognitiveconsequencesoflinguisticrelativity.pdf>
- Slobin, D. I.: The Many Ways to Search for a Frog: Linguistic Typology and the Expression of Motion Events. In: Strömquist, S., Verhoeven, L. (eds.): *Relating events in narrative: Vol. 2: Typological and contextual perspectives*. 2004, s. 219-257
<http://ihd.berkeley.edu/linguisticstypologyofmotionevents.pdf>
- Slobin, D. I.: From Thought and Language to Thinking for Speaking. In: Gumperz J. J., Levinson S. C. (eds.): *Rethinking linguistic relativity*. Cambridge University Press, Cambridge 1996, s. 70-96
<http://ihd.berkeley.edu/thinkingforspeaking.pdf>
- Smith, G.: *The Parameter of Aspect*. Kluwer Academic Publishers. Dordrecht, Boston, London 1997
- Sperber, D., Wilson, D.: *Relevance: Communication and Cognition*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1986
- Staden, M. van: *Tidore: A Linguistic Description of a Language of the North Moluccas*. Leiden University, Leiden 2000
- Stapel, D. A.: *The Magic Spell of Language: Linguistic Categories and Their Perceptual Consequences*. January 2007
<http://www.tilburguniversity.nl/tiber/research/stapelsemin.pdf>
- Steele, S.: It's raining. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): *Studies in American Indian Languages: Description and Theory*. University of California Press, Berkeley 1998
- Stiekema, E. I.: *Toward a developmental theory of meaning: grounding mental representations in cognitive science*. Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 2002
- Stirling, L.: *Switch-reference and Discourse Representation*. Cambridge University Press, Cambridge 1993
- Strathern, A. – Lancy, D.F. „Making twos“: Pairing as an Alternative to the Taxonomic Mode of Representation. In: *American Anthropologist, New Series, Vol. 83, No. 4., Dec. 1981, s. 773-795*
<http://www.jstor.org/cgi-bin/jstor/viewitem/00027294/ap020446/02a00020/0?frame=noframe&dpi=3&userID=c3712dc5@cuni.cz/01cc99331100501c4d7c5&backcontext=page>
- Svenonius, P.: Deixis and Demonstratives. March 14, 2006
<http://www.hum.uit.no/mra/HOs/V2006/7Deictic.pdf>
- Svenonius, P.: PlaceP – Limits of Variation. February 14, 2006
<http://www.hum.uit.no/mra/HOs/V2006/3AxPart3.pdf>
- Sweetser, E.: *From Etymology to Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, Sydney 1990
- Rhodes, R.: Lexical Taxonomies. In: *Journal of Semantics* 3(4). Oxford University Press 1984, s. 361-377
<http://jos.oxfordjournals.org/cgi/reprint/3/4/361.pdf>
- Rosch, E.: Principles of Categorization. In: Collins, A., Smith, E. E.(eds.): *Readings in Cognitive Science, a Perspective from Psychology and Artificial Intelligence*. Morgan Kaufmann Publishers, San Mateo 1988, s. 312-322
<http://originresearch.com/documents/rosch1b.cfm>
- Takahara, K.: Second Person Deixis in Japanese and Power Semantics. In: *Intercultural Communication Volume II (1) Summer 1992, s. 117-128*
<http://www.trinity.edu/org/ics/ICS%20Issues/02%20ICS%20II%201/Microsoft%20Word%20-%20p117%20Takahara.pdf>
- Tomasello, M.: What Kind of Evidence Could Refute the UG Hypothesis? Commentary on Wunderlich. In: *Studies in Language, Volume 28, Number 3. 2004, s. 642-645*
http://email.eva.mpg.de/~tomas/pdf/St_Lang_Comm.pdf
- Tracy A. Lavin D. Geoffrey Hall Sandra R. Waxman: East and West: A Role for Culture in the Acquisition of Nouns and Verbs. In: Hirsh-Pasek, K., Golinkoff, R.M. (eds.): *Action meets word: How children learn verbs*. Oxford University Press 2006, s. 525-543
<http://www.psych.northwestern.edu/~waxman/LavinHallWaxman.pdf>
- Tversky, B.; Lee, U. P.: How Space Structures Language. In: Freksa, C. Habel, C., Wender, K. F. (eds.): *Spatial Cognition: An interdisciplinary approach to representation and processing of spatial knowledge*. Springer-Verlag, Berlin 1998 s. 157-175
<http://www-psych.stanford.edu/~bt/space/papers/spacestructureslanguage.doc.pdf>
- Valin, R. D. V.: Word Order and Verb Agreement in Yaté Zapotec. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): *Studies in American Indian Languages: Description and Theory*. University of California Press, Berkeley 1998

- Veerman-Leichsenring, A.: Valency-changing devices in Metzontla Popoloc. in: Rowicka, G. J., Carlin, E. B. (eds.): *What's in a verb? Studies in the verbal morphology of the languages of the Americas*. LOT, Utrecht 2006, s. 93-118
<http://lotos.library.uu.nl/publish/articles/000164/bookpart.pdf>
- Verhagen, A.: Construal and perspectivisation. In: Geeraerts, D., Cuyckens, H. (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford 2006
<http://website.leidenuniv.nl/~verhagena/Documenten/pdfs/Handbook-CI-Verhagen.pdf>
- Volker, C. A.: *The Nalik language of New Ireland*. Papua New Guinea. Peter Lang, New York 1998
- Vrhel, F.: *Úvod do studia nativních jazyků Iberoameriky*. SPN, Praha 1976
- Vrhel, F.: *Základy etnolingvistiky*. SPN, Praha 1981
- Vygotsky, L.: *Primitive Man and his Behavior*. Harvester Wheatsheaf, 1992
<http://www.marxists.org/archive/vygotsky/works/1930/man/ch05.htm>
- Walrod, M.: The Marker is the Message, The Influence of Discourse Markers and Particles on Textual Meaning. In: Tenth International Conference on Austronesian Linguistics, Linguistic Society of the Philippines and SIL International, Palawan, 17-20 January 2006
<http://www.sil.org/asia/philippines/ical/papers/walrod-Marker%20is%20Message.pdf>
- Wassman, J.- Dasen, P. R.: Balinese Spatial Orientation: Some Empirical Evidence for Moderate Linguistic Relativity. In: *Journal of the Royal Anthropological Institute* 4, 1998, s. 689-711
<http://www.unige.ch/fapse/SSE/teachers/dasen/Man7.html>
- Watahomigie, L. J. - Yamamoto, A. Y.: Discourse Routines in Hualapai Stories. In: Hinton, L. – Munro, P. (eds): *Studies in American Indian Languages: Description and Theory*. University of California Press, Berkeley 1998, s. 16-23
- Watanabe, M.: *O podstatě japonského jazyka*. Karolinum, Praha 2000
- Wechsler, S. M.: Serial Verbs and Serial Motion. In: Beermann, D., Hellan, L. (eds.): *Proceedings of the workshop on Multi-Verb constructions Trondheim Summer School*. Norwegian University of Science and Technology, Trondheim 2003
<http://edvarda.hf.ntnu.no/ling/tross/wechsler.pdf>
- Weinstock, J.: What Goes Around Comes Around: Sámi Time and Indigeneity. ELAMA (EuroLinguistics), 2007
<http://www.utexas.edu/courses/sami/dieda/anthro/time.htm>
- Welmers, E.: *African Language Structure*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1973
- Whorf, B. L.: *Language, Thought & Reality*, Cambridge, Massachusetts 1974
<http://email.eva.mpg.de/~wichmann/SWL-paper-2ndRev-upload.pdf>
- Wierzbicka, A.: English Causative Constructions in an Ethnosyntactic Perspective: Focusing on „Let“. in: Enfield, N. J. (ed.): *Ethnosyntax: Explorations in Grammar and Culture*. Oxford University Press, Oxford 2002, s. 162-203
- Wichmann, S.: The Reference-Tracking System of Tlapanec: between Obviation and Switch Reference. In: *Studies in Language* 31.4: 2007, s. 801-827
- Wilkins, D.: Semantic Change and the Search for Cognates. In: Durie, M., Ross, M. (eds): *The Comparative Method Reviewed: regularity and irregularity in language change*. Oxford University Press, Oxford, New York 1996, 264-304
- Wilkins, D., Nash D., Simpson J.: Questionnaire on Motion in Australian Languages. April 1998
http://www.spectrum.uni-bielefeld.de/Courses/Summer02/HowToMakeADictionary/questionnaire_short.html
- Wilkins, D.: Spatial Deixis in Arrernte Speech and Gesture: On the Analysis of a Species of Composite Signal Used by a Central Australian Aboriginal group. In: Andr' e, E., Poesio, M., Rieser, H. (eds.): *Proceedings of the Workshop on Deixis, Demonstration and Deictic Belief at ESSLLI XI Paper 6*, 1999
<http://folli.loria.fr/cds/1999/library/pdf/wilkins.pdf>
- Wisniewski, T.: The Boundaries in the Bipartite Model of the Athabascan Verb. 2007
http://www.taalwetenschap.leidenuniv.nl/content_docs/Scripties/thesis_wisniewski.pdf
- Wolgemuth, C.: *Gramática Náhuatl (mela'tájtó'1) de los municipios de Mecayapan y tatahuicapan de Juárez*, Lingüístico de Verano, Veracruz 2002
<http://www.sil.org/americas/mexico/nahuatl/istmo/G027b-GramNahIst-nhx.pdf>
- Woodbury, A. C.: Rhetorical Structure in a Central Alaskan Yupik Eskimo Traditional Narrative. In: Sherzer, J. – Woodbury, A. C. (eds.): *Native American Discourse: Poetics and Rhetoric*, Cambridge, New York, Sydney, Cambridge University Press 1987, s. 176-240
- Woodworth, R. S.: The Puzzle of Color Vocabularies. in: al-Issa, I., Dennis, W. (eds.): *Cross-Cultural Studies of Behavior*. 1970, s. 325-334
- Wurm, S. A.: Classification of Australian Languages including Tasmania. In: Sebeok, T. (ed.): *Current trends in linguistics*. vol. 8, *Linguistics in Oceania*. Mouton, Hague 1971,
- Yallop, C.: *Australian Aboriginal Languages*. André Deutsch, London 1982

- Ylikoski, J.: Defining Non-finites: Action Nominals, Converbs and Infinitives. in: SKY Journal of Linguistics 16, 2003, s. 185–237
<http://cc.oulu.fi/~jylikosk/defining.pdf>
- Zima, P.: Types of Standard Language Development in Sub-sahar Africa. In: Asian and African Languages in Social Context, Praha 1974
- Zlatev, J. Yangklang, P: A Third Way to Travel: The Place of Thai in Motion Event Typology. in: Relating events in narrative. vol. 2, typological and contextual perspectives, 2004, s. 159-190 (2003-08-02, 16:10)
http://www.lucs.lu.se/People/Jordan.Zlatev/Papers/zlatev_yangklang.pdf
- Zlatev, J.: Holistic spatial semantics of Thai. In: Palmer, G., Casad, E. (eds.): Cognitive Linguistics and Non-Indo European Languages, Mouton de Gruyter, Berlin 2003
http://www.lucs.lu.se/People/Jordan.Zlatev/Papers/Thai_space.pdf
- Zlatev, J: Polysemy or generality? Mu. in: Cognitive Approaches to Lexical Semantics, 2002, s. 447-494
<http://www.lucs.lu.se/People/Jordan.Zlatev/Papers/Mu-final2.pdf>
- Zúñiga, F.: Inverse Systems in Indigenous Languages of the Americas. 2002
<http://www.dissertationen.unizh.ch/2003/zuniga/zuniga02.pdf>

Není-li uvedeno jiné datum, jsou stránky ve stavu k 18. srpnu 2007